

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

**М. С. Ковальчук
Г. А. Онищенко**

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.
ПРАКТИКУМ**

Навчальний посібник

Дніпро
НТУ «ДП»
2020

УДК 811.161.2'36-112

К56

Затверджено на Вченій раді Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» як практикум з навчальної дисципліни «Історична граматики української мови» (протокол № 7 від 30.06.2020 р.)

К 56 **Ковальчук М. С.** Історична граматики української мови. Практикум : навч. посіб. / М. С. Ковальчук, Г. А. Онищенко ; М-во освіти і науки, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». – 2-ге. вид., перероб. та доп. – Дніпро : НТУ «ДП», 2020. – 67 с.

Практикум допоможе студентам повніше засвоїти курс «Історична граматики української мови», фахово аналізувати мовні явища й засвоювати історичні норми сучасної української літературної мови, правильно читати давні писемні пам'ятки й розуміти їх зміст.

УДК 811.161.2'36-112

© М. С. Ковальчук, Г. А. Онищенко, 2020
©НТУ «Дніпровська політехніка», 2020

Вступ

Практикум з історичної граматики української мови складений відповідно до програми МОН України для підвищення якості підготовки фахівців з української мови та літератури.

Курсу історичної граматики відводиться значне місце в системі філологічної підготовки висококваліфікованого вчителя. Глибоке оволодіння знаннями про взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку допоможе майбутньому вчителю давати учням глибокі та міцні знання основ наук, виробляти навички і вміння застосовувати їх на практиці.

Знання курсу історичної граматики необхідне для філолога і має практичне, теоретичне і загальноосвітнє значення.

Вивчення історичної граматики української мови вимагає запам'ятання певних мовознавчих фактів, системності у знаннях, чіткості, усвідомлення тих загальнослов'янських і давньоукраїнських законів внутрішнього розвитку мови, що зумовили звукову та граматичну системи сучасної української мови.

Практикум скерує роботу студентів-філологів у їх підготовці до занять з історичної граматики української мови, надасть їй системності й осмисленого характеру. У ньому представлено основні розділи програми, подано перелік найважливіших питань до вступного розділу, фонетики, морфології, синтаксису, а також запропоновано найновішу лінгвістичну літературу.

Матеріал розташований за принципом щораз більшої складності, актуалізує попередні знання, змушує студентів зіставляти, аналізувати мовні факти, робити висновки й узагальнення.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

Питання для перевірки:

1. Що складає предмет і завдання курсу історичної граматики української мови?
2. У чому полягає практичне значення науки про історію української мови? Схарактеризуйте елементи історичної граматики під час вивчення української мови в середній школі.
3. Що ви знаєте про зв'язок української мови з іншими науковими дисциплінами, зокрема:
 - а) з різними мовознавчими дисциплінами (загальне мовознавство, старослов'янська мова, сучасна українська літературна мова, українська діалектологія, науки про мови інших народів);
 - б) різними науками про історію народу;
 - в) науками про матеріальну і духовну культуру народу (археологія, фольклористика, історія української літератури).
4. Які особливості основних джерел вивчення історії української мови:
 - а) жива народна українська мова;
 - б) писемні пам'ятки давньоукраїнської мови;
 - в) свідчення споріднених мов;
 - г) свідчення інших мов;
 - г) лексичні запозичення до східнослов'янських мов і з східнослов'янських до інших;
 - д) топоніміка.
5. У чому суть методів історичного вивчення мови:
 - а) порівняльно-історичного;
 - б) внутрішньої реконструкції;
 - в) зіставно-типологічного;
 - г) синхронного зрізу;
 - г) історичної інтерпретації ізоглос;
 - д) допоміжних методів (текстологічного, палеографічного, статистичного)?

Практичні завдання:

1. Окресліть мовні групи сучасних слов'янських мов за їх близькістю в лексиці, фонетиці, граматиці?
2. Назвіть країни, на території яких поширені слов'янські мови.
3. Поясніть, що означають терміни **праслов'янська мова, протоукраїнська мова, старослов'янська мова, церковнослов'янська мова, староукраїнська мова?**

4. Подайте основні версії щодо походження етноніма слов'яни.
5. Науковці наголошують: чим більше в учителя-словесника знань з історії мови, тим краще він осмислює склад сучасної мови. Чи згодні ви з цим твердженням? Аргументуйте відповідь.
6. Чи цікавить вас етимологія? При вивченні якої дисципліни ви вже вивчали етимологію? Поміркуйте, в чому роль етимології мови у пізнанні ментальності народу?

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ 2, 3

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Питання для перевірки:

1. На який період припадає процес формування праслов'янської мови? Які особливості цього періоду? На які діалектні групи ділиться праслов'янська мова.
2. У яких працях містяться перші відомості про слов'ян?
3. Коли відбулося розселення слов'янських племен на нових землях? Як відобразився цей процес у мові?
4. Які процеси спричинили формування територіальних діалектів? Коли починає поширюватися назва **Русь**?
5. Охарактеризуйте особливості формування давньоукраїнської народності і давньоукраїнської мови?
6. З'ясуйте походження і розвиток слов'янської писемності.
7. У чому життєва місія братів Кирила та Мефодія? Подайте характеристику освітньої діяльності видатних місіонерів.
8. Коли вперше зафіксовано назву **Україна**? Яких значень набувала ця назва?
9. Як ви розумієте назви **руська мова, російська мова, українська мова**?
10. Яку функцію виконувала українсько-білоруська ділова мова?
11. Охарактеризуйте особливості творення староукраїнської (донаціональної) літературної мови.
12. Яку ще літературну мову використовували на території України?
13. З'ясуйте основоположну роль Т. Г. Шевченка у формуванні нової української літературної мови.

Теми рефератів:

1. Давньоруська народність: історична реальність чи ідеологічна вигадка?
2. Виникнення писемності у східних слов'ян.
3. Чужинці про Україну.
4. Звідки походить назва **Україна**?
5. Походження української мови.
6. Діалектна ситуація в Київській Русі.

Практичні завдання:

1. Які народи користуються кирилицею?
2. У якому класі загальноосвітньої школи вивчають старослов'янські мови?
3. Які ознаки старослов'янських мов мають знати учні? Підготуйте фрагмент бесіди для школярів.
4. Підготуйте виступ на одну з тем: «Старослов'янська мова як феномен слов'янської культури»; «Філософський і морально-етичний потенціал старослов'янської мови як першої літературної мови слов'янського світу».
5. Складіть структурну схему «Походження української мови».
6. Підготуйте тези статті І. Ющука «Українська мова в доісторичні часи» за книгою «Українська мова» (Київ, 2003).

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ 4, 5

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ДОСЯГНЕННЯ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Питання для перевірки:

1. Розкажіть про проблеми періодизації історії української мови:
 - а) на яких засадах базується періодизація розвитку української мови Ю. Шевельова ?
 - б) визначте, які мовні факти лежать в основі періодизації історії української мови М. Грушевського?
 - в) назвіть мовні факти, на підставі яких В. Німчук стверджує, що вже в XI-XIII століттях існувала давньорусько-українська мова.
2. Проаналізуйте найважливіші писемні пам'ятки української мови:
 - а) староукраїнські писемні пам'ятки XI- поч. XIV ст.(написи на пам'ятках матеріальної культури, рукописні книги, грамоти);
 - б) середньоукраїнські писемні пам'ятки кін. XIV – поч. XVIII ст. (переклади богослужбних книг українською мовою, художні твори, актові книги різних міст України, документи козацьких канцелярій, перші українські граматики, лексикографічні праці, оригінальні твори церковно-літературного змісту).
3. Зробіть огляд найважливіших праць з історії дослідження української мови:
 - а) схарактеризуйте давні праці з граматики церковнослов'янської мови, лексикографічні праці.
 - б) схарактеризуйте внесок у вивчення історії української мови М. Максимовича, І. Срезневського, О. Востокова, О. Павловського.
 - в) хто був зачинателем української граматики східнослов'янських мов?

Схарактеризуйте його праці.

г) проаналізуйте внесок у дослідження української мови О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського, О. Шахматова.

4. Схарактеризуйте досягнення сучасного мовознавства у вивченні історії української мови:

а) створення посібників із курсів історичної граматики української мови;

б) опис і публікація пам'яток давньоукраїнської мови;

в) дослідження з історії фонетичної будови і граматичної структури української мови;

г) створення праць з української історичної лексикографії.

Практичні завдання:

1. Схарактеризуйте Остромирове євангеліє (1056-57 рр.), Лаврентіївський список літопису (1337 р.), Пересопницьке євангеліє (1556-1561 рр.).

2. Зіставте наведені нижче періодизації історії української мови. Встановіть, що в них спільне, а що відмінне. Доведіть, що періодизацію історії української мови не можна відривати від історії українського народу - носія цієї мови.

Періодизація О. Шахматова:

1. Праслов'янська мова (поч. III тис. до н.е. – V-VII ст. н.е.);
2. Східнослов'янська (давньоруська) мова (VI - VII ст. н.е. - XII - поч. XIV ст.);
3. Українська мова (XIV-XX ст.):
 - а) староукраїнська мова (кін. XIV-XVIII ст.),
 - б) нова українська мова (кін. XVIII-XX ст.).

Періодизація Ю. Шевельова:

1. Протоукраїнська мова (VII-XI ст.).
2. Староукраїнська мова (XI-XIV ст.).
3. Середньоукраїнська мова (кін. XIV-XVIII ст.).
4. Нова українська мова.

Періодизація В. Німчука:

1. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI/VII ст.).
2. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VII/VIII -X ст.).
3. Давньоруськоукраїнська мова (XI-XIII ст.).
4. Середньоукраїнська або середньоруська мова (XIV/XV - кін. XVII ст.):
 - а) рання середньоукраїнська мова (XIV/XV - перша половина XVI ст.);
 - б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI - кінець XVII ст.);
5. Новоукраїнська мова (з XVIII ст.)

Періодизація М. Грушевського.

1. Період спільноіндоєвропейської мови (до II тис. до н.е.).
2. Період слов'яно-литовської мовної групи (до V ст. до н.е.).
3. Період розпаду слов'яно-литовської мовної групи (з V ст. до н.е. до I ст. н.е.).
4. Українська мова.

3. Опрацюйте статтю: Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Історія української мови. – Київ : Київський університет, 2016. – С. 150-160.

4. Напишіть реферат «Проблеми періодизації історії української мови».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6

СТАНОВЛЕННЯ ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ. ЗВУКОВІ ЗМІНИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ)

Питання для перевірки:

1. Які особливості системи вокалізму праіндоєвропейської мови пізньої доби? Назвіть монофтонги, дифтонги і складотворчі сонанти.

2. Які ознаки голосних виконували у праіндоєвропейській мові фонологічну функцію?

3. Охарактеризуйте склад праіндоєвропейського консонантизму: перелічіть губні, передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові приголосні.

4. З'ясуйте найдавніші зміни індоєвропейських консонантів, що відбувалися в процесі формування фонологічної системи праслов'янської мови:

а) перехід придихових приголосних у непридихові;

б) перехід задньоязикових лабіалізованих приголосних у нелабіалізовані;

в) зміна напівпом'якшених приголосних;

г) позиційна зміна *s на *x;

д) зміна *m > *n у кінці складу;

е) втрата сонантами *r, *l, *m, *n складотворчої властивості.

5. Проаналізуйте особливості фонологічної системи праслов'янської мови раннього періоду, з'ясуйте палаталізацію приголосних у сполученні з наступним *j:

а) охарактеризуйте процес зміни задньоязикових *r, *k, *x у сполученні з *j;

б) розкажіть про зміну зубних *z, *s у сполученні з наступним *j ;

в) пригадайте, яких змін зазнали сонорні *r, *l, *n з *j та їх подальшу долю;

г) поясніть зміни проривних *d, *t у сполученні з *j;

г) які зміни відбулися у групах приголосних *zr, *sk, *zd, *st перед *j;

д) які наслідки зміни губних *b, *p, *v, *m у сполученні з *j у позиції на

початку кореня і на межі морфем?

6. Укажіть зміни у фонологічній системі слов'янського консонантизму, викликані палаталізацією приголосних у сполученні з наступним *j.

7. Охарактеризуйте I палаталізацію задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду, її умови, тип і наслідки.

8. З'ясуйте фонетичні умови, зміст, характер і наслідки II-ї палаталізації задньоязикових приголосних.

9. Розкажіть про зміни у сполученнях *gv, *kv перед голосними.

10. Вкажіть особливості і наслідки III-ї палаталізації задньоязикових приголосних.

11. Проаналізуйте чергування приголосних, які зумовлені:

а) палаталізацією приголосних у сполученні з *j;

б) I, II, III палаталізаціями задньоязикових.

Практичні завдання:

1. Визначте умови утворення шиплячих ж, ч, ш у таких словах:

вождство, служеніє, тьржище, высочество, отроче, отъскочити, стучати, ушко, спѣшьныи, тишина, дышу.

2. Прокоментуйте чергування приголосних у поданих словах:

кладу – класти, бреду – брести, плету – плести, веду – вести.

3. Прокоментуйте наявність звукосполучень *дл, тл* у словах: *сідло, світло, мітла*.

4. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених нижче словах.

Суша, сторожь, плачу, плачу, дружу, душа, служу, свѣча, колышу, мочу, рѣжу, пишу, вяжу, кошу, воля, колю, творю, конь, море, гоню, земля, купля, ловлю, люблю, ломлю, вспль, межа, рожьнъ, свѣча, лежу, сажа, куча, круча.

5. З'ясуйте походження свистячих приголосних з, ц, с у таких словах.

Руцѣ, юньць, чьрница, нозѣ, мусѣ, польза, вълци, слуси, тьрзати, слузѣ, овьца, ловьць, мьрцати, друзи, лице, дуси, тельць, берези, рѣцѣ, пзтица, мози, сзърцати, цвисти, сьрдьце, дьрзати, звѣзда, князь, яице, жьньць, волозѣ, мачєсѣ, снзсѣ, страси, пзлци, пороси, тьрзи.

6. Поясніть історичну природу чергувань приголосних г, к, х – ж, ч, ш і г, к, х – з, ц, с у наведених словах.

Друже – друзи, горошькѣ – гороси, ножька – нозѣ, чии – ции, дзлжьникѣ – дзлзи, вълче – вълци, душа – дусѣ, лъжа – лъзѣ, пастуше – пастуси, можеши – помози, пророче – пророци, вороже – ворози, мзножьство – мзнози, страшьнъ – страси, ручька – руцѣ, жежеши – жьзи, кзнижька – кзнизѣ.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 7

ЗВУКОВІ ЗМІНИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (ТЕНДЕНЦІЯ ДО ВТРАТИ ЧАСОКІЛЬКОСТІ, ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ)

Питання для перевірки:

1. Розкажіть про наслідки тенденції до втрати часокількості.
2. Проаналізуйте чергування голосних, зумовлені тенденцією до втрати часокількості.
3. З'ясуйте зміст фонетичного закону відкритого складу (тенденції до висхідної звучності) та звукові процеси, пов'язані з його дією в пізньопраслов'янський період:
 - а) зміна приголосних на межі складу,
 - б) втрата приголосних в абсолютному кінці слова;
 - в) поява носових голосних *ę, *Q;
 - г) монофтонгізація дифтонгів;
 - г) зміна сонантів *r, *l у дифтонгічних звукосполученнях;
 - д) розвиток протези.
4. Схарактеризуйте особливості фонологічної системи праслов'янської мови в останній період її існування.
5. Дайте загальну характеристику фонемних чергувань, що відбувалися у праслов'янській мові на всіх етапах її історії.
6. Охарактеризуйте фонологічну систему східнослов'янської мови раннього періоду (VI-VII ст.).
7. Пригадайте походження слов'янських носових голосних *ę, *Q.
8. Кому із учених належить відкриття слов'янських носових? Хто довів існування носових голосних у східнослов'янській мові раннього періоду?
9. З'ясуйте процес деназалізації *ę у східнослов'янських мовах порівняно з південно- і західнослов'янськими мовами. У яких говорах української мови і чому відповідно до ненаголошеного *ę вживається голосний [e].
10. З'ясуйте процес деназалізації *Q у східнослов'янських мовах порівняно з південно- і західнослов'янськими мовами.
11. Які мовні факти допомагають визначити хронологію цього процесу? Про що свідчить систематичне переплутування літер **А** – **га** , **Ѧ** – **оу** у ранніх східнослов'янських писемних пам'ятках?
12. Які зміни відбулися у фонологічній системі староукраїнської мови внаслідок деназалізації голосних?
13. Поясніть сучасні морфологічні чергування звуків, виникнення яких пов'язане з деназалізацією носових голосних.

Практичні завдання:

1. Подані слова поділіть на склади. Поясніть: а) у чому суть закону відкритого складу; б) у чому суть закону звукового сингармонізму; в) які звуки староукраїнської мови могли бути складотворчими; г) чому межа складу в староукраїнській мові могла проходити і не після голосного; ґ) скількома і якими приголосними міг починатися склад.

Сьрдьце, сьхноути, дьлгъ, копѣика, вѣтръ, ходатаи, бздрость, мьстити, чета (загін), отьѣзна, недѣла, хлопотъ, оумова, оувѣтъ (утіха), стръпѣтивыи, сьгадзка (договір), сьличьныи (подібний).

2. У наведених словах знайдіть корінь, поясніть чергування звуків у морфологічно споріднених формах, установіть історичні причини виникнення цих чергувань.

Взяти – взьму – взимати, мяти – мьну – розминати, наѣати – наѣну – наѣнати, путо – опона – припяти – припинати, жати – жьму – сьжимати, звонкъ – звукъ, кляти – прокъну – проклинати, память – помнити – поминати, имя – имене, дѣти – дѣму – надѣменъ – надѣмати, пропяти (розпяти) – пьну – припинати, сѣпругъ (упряжка волів) – запрягати, трясти – трусити.

3. До поданих давньоукраїнських слів напишіть старослов'янські відповідники і поясніть походження голосних у, а. Для довідок використайте етимологічні словники.

Девять, уг(ъ)лз, рука, память, крутъ, жати, мяти, голубь, наѣати, мутити, трясти, трусити, языкъ, взяти, зять, надѣти, мука, мясо, пять, путь, звякнути, звучьнъ, дуга, гряда, губа, рядъ, дубъ, кѣнязь, зубъ, плясати, сѣмя, ѣзы, ѣтроба, прикоснутися, гусь.

4. Українські слова рука, губа, зуб, дуб, м'ясо, зять, п'ять мають відношення до носових голосних, що позначаються літерами **ѡ, ѡ**.

Використовуючи знання про походження та рефлексію носових, запишіть подані слова староукраїнською мовою і відтворить їх праслов'янські архетипи.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 8

ІСТОРІЯ ПЕРШОГО ПОВНОГОЛОССЯ

Питання для перевірки:

1. З'ясуйте особливості дифтонгічних звукосполучень з плавними *r, *l у спільнослов'янській мові.

2. Пригадайте, чому і як змінилися у східнослов'янській мові сонанти *r, *l в дифтонгічних звукосполученнях *or, *ol, *er, *el.

3. Розкажіть про подальшу зміну сонанта *r в колишньому дифтонгічному звукосполученні *or на східнослов'янському ґрунті.

4. Як змінився сонорний *r у колишньому дифтонгічному звукосполученні*er ?

5. Як змінився сонорний *l у колишньому дифтонгічному звукосполученні *ol?

6. Поясніть додаткові умови, які вплинули на подальшу зміну сонорного *l в колишньому дифтонгічному звукосполученні *el. Як змінилося це дифтонгічне звукосполучення у позиції після шиплячих і чому?

7. Кому належить термін **повноголосся**?

8. Як змінилися *or, *ol, *er, *el у західнослов'янських мовах і чому ?

9. Як змінилися *or, *ol, *er, *el у південнослов'янських мовах і чому ?

10. Наведіть зіставлення з неслов'янськими індоєвропейськими мовами і поясніть, чому в неслов'янських мовах збереглися сполучення голосного з наступним сонорним.

11. Наведіть випадки вживання сполучення голосного з наступним сонорним у східнослов'янських мовах, що відповідають давнім *or, *ol, *er, *el і поясніть їх природу?

12. Коли у східнослов'янських мовах відбулося перше повноголосся? Обґрунтуйте мовними фактами.

13. До якого часу другий голосний у повноголоссі мав якісні відмінності від першого і як це можна довести?

14. Подайте приклади вживання в сучасній українській літературній мові неповноголосних форм і поясніть їх походження.

Практичні завдання:

1. З'ясуйте звукові зміни в поданих словоформах у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських діалектах дописемного періоду.

***storna, *bergъ, *vornъ, *solma, *melko, *bolto, *dervo.**

2. До наведених старослов'янських слів доберіть відповідні давньоукраїнські. Поясніть, чи завжди сполучення **ра, ла, рѣ, лѣ** між приголосними є ознакою старослов'янського походження слова.

Глава, братъ, дръво, крѣпкъъ, сръда, слава, плакати, слѣдъ, красьнъ, градъ (атмосферне явище).

3. Поясніть різницю у початкових сполученнях наведених слів української та російської мов:

укр. робота	рос. работа
укр. розум	рос. разум
укр. розбишак	рос. разбойник
укр. робітник	рос. рабочий

4. Яка природа сучасного звукосполучення [еле] у словах **пелена, селезінка, шелест** та ін.?

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ 9, 10

ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КІНЦЯ X – ПОЧАТКУ XI СТОЛІТТЯ

Питання для перевірки:

1. Схарактеризуйте систему голосних фонем давньоукраїнської мови.
2. Чим відрізнявся склад приголосних фонем давньоукраїнської мови кінця X – початку XI ст. від системи приголосних попереднього періоду?
3. Якою фонемою поповнився склад губних фонем давньоукраїнської мови? У яких варіантах реалізується ця фонема? Які літери використовувалися для її позначення?
4. Як протиставлялися приголосні фонем давньоукраїнської мови за участю голосу й шуму, палатальності – непалатальності?
5. Які приголосні фонем не вступали в опозицію палатальність – непалатальність?
6. Схарактеризуйте походження зредукованих [ъ] і [ь].
7. З'ясуйте слабку позицію зредукованих [ъ] і [ь].
8. За яких умов зредуковані [ъ] і [ь] були у сильній позиції?
9. Як у науковій літературі розв'язується питання про час занепаду зредукованих у давньоукраїнській мові? Схарактеризуйте погляди на це питання О. Потебні, А. Кримського, Г. Хабургаєва, Ю. Шевельова, М. Жовтобрюха, Г. Півторака. Як з'ясовано це питання в історії української мови (Київ : Наук. думка, 1979)?
10. Які факти свідчать про завершення занепаду зредукованих [ъ] і [ь] у XII ст.?
11. З якої частини слова розпочалася втрата зредукованих [ъ] і [ь]?
12. Як змінилися зредуковані [ъ] і [ь] перед складотворчими сонантами [р] і [л].
13. Схарактеризуйте перше повноголосся. Наведіть приклади.
14. Схарактеризуйте друге повноголосся. Кому належить термін «друге повноголосся»?
15. Як відбилися наслідки другого повноголосся у сучасних східнослов'янських мовах?
16. Які особливості рефлексії [ъ] і [ь] у позиції після плавних сонантів?
17. З'ясуйте рефлекси слабких зредукованих [ъ] і [ь] у позиції після сонантів [р] і [л].
18. Як з'явилися зредуковані [ы] та [и] ? Якими буквами вони позначалися у давньоукраїнській мові?
19. Схарактеризуйте розбіжність у рефлексії [ы] та [и].
20. Зробіть загальні висновки про наслідки занепаду зредукованих у давньоукраїнській мові.

Практичні завдання:

1. Познайомтесь із статтею Півторак Г. П. Занепад зредукованих ь, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов / Г. П. Півторак // Мовознавство, 1998. – № 2-3. – С. 3-14. Підготуйте відповіді на такі питання:

а) Чим була зумовлена тенденція до занепаду ультракоротких голосних і коли вона намітилася?

б) Що нового про визначення сильної – слабкої позиції говорить автор статті?

в) Які хронологічні рамки занепаду – вокалізації зредукованих ь, ь Г. П. Півторак вважає ймовірними для східних слов'ян? Південних слов'ян? Західних?

2. Покажіть зміни редукованих ь, ь у поданих словах староукраїнської мови.

Переучьнь, копзть, лѣсзкъ, образць, бесѣдзка, почутьъ, пьсз, сзутьъ, хрьвьтъ, шьпзтъ, шьвз, кошль, жильць, ьтьць, вълкъ, зьвз, зьритель, овьсз, свѣтълъ, сззлати, подъждати.

3. Поясніть походження звукосполучення **ир** у слові **кирниця**. Чи однакове походження звукосполучення **ри, ли** у словах **криниця** і **тривога, клин** і **глитати**?

4. Староукраїнським словам **тьрнъ, тълкъ** у сучасній українській мові відповідають **терен, толок**. Прокоментуйте це фонетичне явище. Проілюструйте послідовність звукових змін у наведених словах.

5. Чи однакові за походженням звуки [e], [o] у словах: **день, шести, вітер, корінь, сьомий, сон, вугол, Олена, Олександр**?

6. Визначте позицію **Ь** та **И** у поданих словах. Укажіть, за якою ознакою визначається позиція зредукованих **Ь, И**.

Добрыи, оружиє, братия, крзвию, бити – вию, гостии, шьствинє, синии, гостиє, зълиє, льстию, мыти – мыю, шитиє, шия, вити – вию – ви, мълчаниє, питаниє, заповѣдию, учєниє, крыти – крью, зєлиє, плзтию, лити – лию, шити – шию – ши, новыи, ночию, матерю.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 11

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ [ъ] і [ь] У СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ

Питання для перевірки:

1. З'ясуйте походження етимологічних та секундарних [o] та [e] в давньоукраїнській мові.

2. Внаслідок яких фонетичних процесів розвинулося чергування секундарних [o] та [e] з нулем звука? Поясніть це на прикладах.

3. Як відображено давнє чергування [o] та [e] з нулем звука в сучасних східнослов'янських мовах?

4. Поясніть появу секундарних [o] та [e] перед сонорним.
5. У яких словах секундарні [o] та [e] не появилися, чому? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про умови, які викликали подовження етимологічних [o] та [e].
7. Як відображалось на письмі подовження етимологічних [o] та [e]?
8. Чи на всій території функціонування давньоукраїнської мови відбулося подовження етимологічних [o] та [e]?
9. Схарактеризуйте умови розвитку приставного [i] в діалектах давньоукраїнської мови.
10. Як відображено наслідки цього процесу в сучасній українській, білоруській мовах?
11. Чи міг розвиватися приставний [i] в інших фонетичних умовах? Якщо міг, то в яких? Наведіть приклади.
12. Розкажіть про виникнення приставного [o] в діалектах давньоукраїнської мови.
13. З'ясуйте умови виникнення нових дифтонгів. Чи становили дифтонги самостійні фонемі?

Практичні завдання:

1. Чому порушилася фонетична закономірність чергування [o] та [e] з нулем звука в іменниках **мох, лоб, рот, лев** в українській мові? Схарактеризуйте інші порушення цієї закономірності.
2. З'ясуйте чергування [o] та [e] з нулем звука у словах **вогонь - вогню, вітер - вітру**.
3. Прокоментуйте чергування **o, e** з фонетичним нулем у сучасній українській мові. **Пісок – піску, орел – орла, вінець – вінця, вишня – вишень, повний – повен, гривня – гривень**.
4. Поясніть походження голосних **o, e** у таких словах: **Посол, чоло, холод, осені, грому, лікоть, ворота, овець, пелена, печі, семи, шести, земель, день, серце, кінець, пісок, повний, чого, озеро, швець, борець, товстий, свекор, лоб, брова, глотка, його, гордий, довбня, сон, шелест**.
5. Визначте позицію **ъ, ь** у словах, напишіть їх українські відповідники і поясніть фонетичні процеси: **лзбъ, ровъ, кзто, огнь, камень, могла, стьлати, ночью, сыпь, ьто, сзнъ, днь, вьсь, пьсьць, крзвавъ, купць – купця, жньць – жньця, сзто – сзтъ, жрьць – жрьця, крзвавъ, държати, жьлтыи, вълчица, дъхорь, лзжка**.
6. Визначте і схарактеризуйте чергування голосних у суфіксах після занепаду зредукованих.
Балзка – балзкъ, вълзка – вълзкъ, вълшка – вълшкъ, нитзка – нитзкъ, ьашька – ьашькъ, отзсьлати – отзсьлати, сзвьрати – сзвирати.
7. Поясніть походження поданих аломорфів в українській мові:
 - **ок - : - к** – (лісок – ліска, возок – візка, ранок - ранку);
 - **ець - : - ц** – (вітерець – вітерця, хлопець – хлопця, морозець - морозця).

8. Подані староукраїнські слова запишіть сучасною українською мовою. Прокоментуйте звукові зміни, що відбулися. Згрупуйте наведені приклади за певними правилами.

Свекрꙗ, огонь, вихрꙗ, оуꙗꙗ, сестрꙗ, вѣтрꙗ, пѣснь, веслꙗ.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 12

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ [Ъ] і [Ь] У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

Питання для перевірки:

1. Поясніть, коли і чому в давньоукраїнській мові з'явилися нові групи приголосних.
2. З'ясуйте спрощення у групах приголосних.
3. Як успадкували явище спрощення в групах приголосних сучасні східнослов'янські мови?
4. Схарактеризуйте спрощення в групах **приголосний + [л]**.
5. У яких групах приголосних з'явилися нові приголосні [д] і [т]? Як це явище було поширене в діалектах давньоукраїнської мови?
6. Що називається асиміляцією?
7. Які причини асиміляції приголосних у давньоукраїнській мові?
8. Назвіть типи асиміляцій у давньоукраїнській мові.
9. Схарактеризуйте регресивну асиміляцію за глухістю-дзвінкістю, місцем і способом творення, твердістю-м'якістю.
10. Наведіть приклади прогресивної асиміляції. Поясніть асимілятивні процеси, що відбувалися в групах приголосних.
11. Чи однаково сприйняли наслідки прогресивної і регресивної асиміляції східнослов'янські мови? Відповідь ілюструйте прикладами.
12. Поясніть регресивну асиміляцію у сполученні **палаталізований приголосний + [й]**.
13. Як успадкували наслідки асиміляції у сполученні **палаталізований приголосний + [й]** сучасні українська, російська і білоруська мови?
14. Що називається дисиміляцією?
15. У яких звукосполученнях відбувалася дисиміляція у давньоукраїнській мові? Назвіть їх, схарактеризуйте дисимілятивні процеси, що відбувалися в них.
16. Як успадковано наслідки дисимілятивних процесів давньоукраїнської мови сучасними східнослов'янськими мовами?
17. Які приголосні в давньоукраїнській мові втратили пом'якшену вимову? Наведіть приклади, порівняйте з відповідними словами сучасних східнослов'янських мов. Зробіть висновки.
18. У яких умовах передньоязикові приголосні не депалаталізувалися? Наведіть приклади.
19. З'ясуйте палаталізацію приголосних, що пов'язана із занепадом [Ь]: в абсолютному кінці слова, в середині слова.

21. Схарактеризуйте умови, за яких відбулася зміна [л] на [в]. Наведіть приклади.

22. Як успадкували сучасні східнослов'янські мови наслідки втрати дзвінкості шумних приголосних в абсолютному кінці слова?

Практичні завдання:

1. Подані слова напишіть староукраїнською мовою, поясніть, які звукові зміни відбулися в цих словах у процесі формування української мови.

Життя, суддя, рілля, весілля, зілля, коріння, знання, тінню, сіллю, ніччю, піччю, осінню, річчю, челяддю, ллю, в'ю, п'ю, подвір'я, радістю, любов'ю.

2. Подані давньоукраїнські слова запишіть сучасною українською мовою.

Поясніть, які зміни сталися у їх звуковому складі.

Сърдьце, поздьно, чьстьныи, устьно, чьрьньць, мьстьникъ, корыстьныи, стьлати, стькло, тькачутьство, каждьныи, в'вьстьникъ.

3. Поясніть, чи могли бути в давньоукраїнській мові X – XI століть сполучення дл, тл. Якого походження ці сполучення у словах **сідло, підлий, мітла, утлий?**

4. Поясніть чергування у словах **масний – мастити – масляний**. Подайте їх староукраїнські відповідники. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

5. Запишіть іменники **Коростень, Буг, Галич** давньоукраїнською мовою, утворіть від них прикметники. Поясніть процеси, що відбулися між кінцевим приголосним основи і суфіксом –**ьо**. Наведіть аналогічні приклади.

6. Запишіть староукраїнські відповідники слів: **чесний, радісний, злісний**.

Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

7. Напишіть сучасною українською літературною мовою подані слова староукраїнської мови. Чому л змінився в українській мові на в не в усіх словах, що тут подані?

Игълъка, мълчати, жьлтъ, горьлка, ходилъ, зналъ, чьльнь, тьлапа, орль, мьлава, вьлапа.

8. Запишіть подані слова сучасною українською мовою. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися:

Дъхорь, крьстъ, чьто, родьныи, ровьныи, дамь, кьто

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 13

НАЙВАЖЛИВІШІ ЗВУКОВІ ЗМІНИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПІЗНЬОЇ ДОБИ, НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З ІСТОРІЄЮ ЗРЕДУКОВАНИХ

Питання для перевірки:

1. З'ясуйте історію звука [ʦ]:

а) пригадайте походження давньоукраїнського звука [ʦ];

б) доберіть приклади з його відповідниками у неслов'янських індоєвропейських мовах;

в) яка артикуляційно-акустична природа східнослов'янського ǣ [ʦ];

г) як розв'язується питання про артикуляційно-акустичну якість давньоукраїнського [ʦ];

ґ) обґрунтуйте зміну [ʦ] → [i] в говорах давньоукраїнської мови (друга половина XIII ст.);

д) проаналізуйте монофтонгічні і дифтонгічні відповідники в українських діалектах;

е) відзначте зміни у фонологічній системі, викликані переходом [ʦ] → [i] .

2. Охарактеризуйте еволюцію етимологічних [ы] та [и (i)]:

а) проаналізуйте на прикладах збереження давньоукраїнських [ы] та [и(i)] в російській і білоруській мовах;

б) поясніть процес змін етимологічного [i] → [и] й депалаталізацію приголосних перед ним (XI-XII ст.) у давньоукраїнських говорах;

в) поясніть еволюцію етимологічного [ы] у напрямі до секундарного [и] і, отже, злиття в староукраїнських говорах XIII ст. давніх [и (i)] та [ы] в одній фонемі [и];

г) відзначте фонологічні зміни, викликані еволюцією етимологічних [и] та [i].

3. Розкажіть про депалаталізацію приголосних перед [e] (кінець XII – перша половина XIII ст.) та її наслідки.

4. З'ясуйте процес переходу [e] в [o] та відбиття його в сучасній українській мові:

а) поясніть первинну зміну [e] на [o] після шиплячих та [j] у давньоукраїнській мові кінця X – першій половині XI ст. й подальшу її діалектну диференціацію;

б) відзначте випадки переходу [e] в [o], зумовлені аналогічними впливами;

в) наведіть випадки збереження у сучасній українській мові етимологічного [e] внаслідок аналогії;

г) які відбулися фонологічні зміни в результаті переходу [e] → [o] .

5. Підсумуйте зміни у фонологічній системі староукраїнських говорів давньоукраїнської мови пізньої доби.

6. Схарактеризуйте умови виникнення секундарного [i] на місці [ǫ], [ē]:

а) у південно-східних та південно-західних говорах давньоукраїнської мови;

б) у північних говорах давньоукраїнської мови.

7. Чому дослідники припускають, що перехід давніх [ō], [ē] в [i] відбувся в українській мові через стадію їх дифтонгізації? Порівняйте різні погляди на це питання вітчизняних учених.

8. У яких умовах відбулася зміна [e] в [a]?

9. Якими фонетичними причинами зумовлено розвиток протетичних приголосних?

10. Схарактеризуйте розвиток і функціонування протетичних приголосних [в], [й], [г] в українській мові.

11. З якими фонетичними процесами пов'язана депалаталізація шиплячих приголосних?

12. Коли складаються основні риси фонологічної системи української мови?

13. Які зміни у фонологічній системі відбулися на ґрунті української мови?

Практичні завдання:

1. Установіть, у яких словах звук **і** походить із **ѣ**:

Піч, світ, ліжко, кінь, сіяти, він, міст, ліс, осінь, різати, хліб, сіно.

Обґрунтуйте висновки.

2. Від яких звуків давньоукраїнської мови і внаслідок яких фонетичних процесів розвинувся звук **и** в поданих словах сучасної української мови?

Сила, син, мити, кривавий, тривога, милий, блищати, лихо, пливти, гриміти, кривий, рити, дрижати, глитати.

3. З'ясуйте, від яких звуків давньоукраїнської мови походить сучасний звук **о** в таких словах української мови:

Мова, сонце, нога, сторож, гордий, робота, возити, пшоно, чотири, дощ, дошка, лоб, воля, сон, , глотка, ложка, сльоза, льон, чорний, його, сьомий, орел, полон, ворог.

4. З'ясуйте від яких звуків давньоукраїнської мови походить звук **е** сучасної української мови в таких словах:

Перший, олень, лев, село, пес, ідеш, чверть, дерево, небо, півень.

5. З'ясуйте, від яких звуків давньоукраїнської мови походить звук **і** сучасної української мови в таких словах:

Сіль, сільський, рідний, дівка, сніп, піч, діло, жінка, вугілля, корінь, ліс, вівця, він, сім, радість, вільний, летіти, рів, гніздо, ніжка, вечір, вітер.

6. Як можна пояснити, що у словах **голова-голів, береза-беріз** відбувається зміна [o], [e] в [i], а:

а) у словах **колода-когод, сорока-сорок;**

б) у закритому складі у суфіксах **-ечк-, -очк-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-, -енк-;**

в) у словах **декрет, закон, Семен** та ін.;

г) у словах **мед, перепел, ясен** та інших такої зміни не відбувається?

7. Прокоментуйте відсутність переходу **е, о** в **і** у закритих складах у словах:

сон, шовк, гострий, ясен.

Подайте староукраїнські відповідники, проілюструйте фонетичні зміни, що відбулися.

8. Прокоментуйте чергування голосних **О** з **А** у таких словах: **зломити** –

зламати, допомогти – допомагати, скочити – скакати, вигонити – виганяти.

9. Відтворіть староукраїнське написання слів і поясніть звукові зміни на українському мовному ґрунті. **Чоловік, гриб, місце, дрижати, серце, моги, чого, кінець, женити, четверо, журавель, сотня, пізно, вогонь, весілля, мішок, тривога, товстий, пекти, воджу, мох, чорнило, вісім, вінець, торги, усний, вузол, подвір'я, мовчати, коріння, корабель, ремісник, річчу, чорний, сонце, брід, човен, гончар, ремінь, сіллю, Запоріжжя.**

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ 14, 15

ІМЕННИК. ТИПИ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ІСТОРІЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ

Питання для перевірки:

1. За якою ознакою відбувалося групування імен у найдавніший період розвитку індоєвропейських мов?

2. У чому виявляються особливості типової морфемної будови імен праіндоєвропейської мови?

3. З'ясуйте особливості відмінювання іменників праслов'янської мови початкового періоду.

4. Які зміни і чому відбулися у морфемній будові іменника протягом існування праслов'янської мови?

5. Як позначилася зміна морфемної будови слова на системі слов'янського відмінювання?

6. Розкажіть про історію граматичної категорії роду та її зв'язок з історією іменного відмінювання.

7. Назвіть типи відмінювання іменників давньоукраїнської мови початкового періоду.

8. Схарактеризуйте систему відмінювання іменників з етимологічними основами на ***ā, *jā**:

а) які іменники давньоукраїнської мови належали до цього типу ?

б) з'ясуйте два варіанти відмінювання (твердий і м'який);

в) основою якої відміни в українській мові стали іменники на ***ā, *jā** ?

9. Проаналізуйте систему відмінювання іменників з етимологічними основами на ***ǫ, *jǫ**. Які іменники належали до цього типу? Розкажіть про два варіанти відмінювання. Яку роль в історії української мови відіграла найбільша в кількісному відношенні група іменників на ***ǫ, *jǫ** ?

10. Дайте характеристику парадигм іменників з етимологічною основою на ***ŭ**:

а) перелічіть іменники давньоукраїнської мови, історично пов'язані з основою на ***ŭ**;

б) з якими іменниками і чому відбулося їх злиття, як збереглися первинні закінчення?

11. Розкажіть про особливості відмінювання іменників з етимологічною основою на *ї:

а) схарактеризуйте кількісне співвідношення іменників жіночого і чоловічого родів;

б) який подальший розвиток іменників жіночого і чоловічого родів ?

12. Опишіть своєрідність старовинного відмінювання іменників з етимологічними основами на приголосний:

а) вкажіть рід і кількісний склад іменників на *n, *s, *t, *r;

б) з'ясуйте долю цих іменників в історії української мови.

13. Підсумуйте причини руйнування давніх іменних основ та провідні чинники становлення нових типів відмін іменників української мови.

14. Які тенденції виявилися у розвитку системи відмінювання іменників давньоукраїнської мови ?

15. Коли утворилася I відміна і чому вона так називається ?

16. Які іменники історично утворили I відміну і які з них відіграли провідну роль ?

17. Чому іменники з основою на шиплячий у давньоукраїнській мові належали до м'якої групи, а в сучасній українській мові – до мішаної?

18. Наведіть приклади залишків форм двоїни у літературній мові і говорах.

19. Які іменники історично утворили II відміну і які з них відіграли провідну роль у її формуванні?

20. Які іменники історично утворили III відміну?

21. Які іменники історично утворили IV відміну?

22. На які дві групи поділяються за будовою і складом іменники IV відміни?

Поясніть походження відмінкових закінчень іменників IV відміни:

а) яка природа флексій родового відмінка однини **-и (ягняти), -і (племені)**, коли ці флексії усталилися в українській мові?

б) простежте за пам'ятками появу флексії **-і** в давальному і місцевому відмінках однини;

в) проаналізуйте історичну природу форм орудного відмінка однини;

г) які іменники втратили форми множини?

г) під впливом яких іменників і коли поширилися закінчення **-ам (давальний відмінок множини), -ами (орудний відмінок множини) і -ах (місцевий відмінок множини)**?

д) які говори української мови зберігають виразні залишки давніх форм орудного відмінка множини ?

23. Схарактеризуйте склад і походження множинних іменників.

Практичні завдання:

1. Розподіліть подані іменники за давніми типами відмінювання, а в межах кожного типу – за родами. Напишіть ці іменники сучасною українською мовою, розподіліть за сучасними відмінами. Визначте рід.

Сус'єдъ, львъ, зубъ, плодъ, орьлъ, дядько, овьсъ, ключъ, м'ѣсяць, конь, рай, ирии, дъждь, сьрдьце, лѣто, поле, знанье, слуга, зелье, дьнь, имя, тѣмя, жеребя,

осьля, камы, пламы, дерево, око, небо, у́хо, змя, чьсть, ногъть, вѣрхъ, звѣрь, медъ, господь, огонь, сынъ, тѣнь, радость, волъ, голубь.

2. Поясніть походження відмінкових закінчень іменників I відміни української мови і природу формотворчих чергувань:

а) чому в давальному відмінку однини відбувається чергування /г/ - /з/, /х/ - /с/, /к/ - /ц/?

б) які форми давального відмінка однини побутують у говорах української мови та яка їх природа?

в) пригадайте походження вставного [e] у формах родового відмінка множини типу **сестер, земель**;

г) коли і як у формах родового відмінка множини з'явився голосний [i] -

гір, сиріт, ягід, сліз ?

3. Пояснити походження закінчень називного відмінка однини в іменниках давньоукраїнської мови **плоть, домъ, конь, село, поле, гость.**

4. Який характер мають зміни у звуковому складі іменників I і II відмін при відмінюванні в сучасній українській літературній мові та яка історична природа цих змін:

а) **гори – гір, села – сіл, сосна – сосен (сосон)**;

б) **друг – друже – друзі.**

5. Поясніть походження відмінкових закінчень іменників II відміни української мови:

а) як розв'язується в науці питання про виникнення закінчення називного відмінка однини **-я** в іменниках середнього роду типу **життя, знання** ? У яких говорах української мови збереглося давнє закінчення **-е** ?

б) чому іменники чоловічого роду мають у родовому відмінку однини закінчення **-а(-я), -у(-ю)**?

в) яка історична природа флексій давального відмінка однини **-ові, -еві (-єві), -у (ю)**?

г) чим обумовлена наявність двояких форм знахідного відмінка однини в іменниках чоловічого роду?

г) яке походження закінчень місцевого відмінка однини **-ові, -еві (-єві), -у (-і(-ї))**?

д) поясніть чергування /г/ - /з/, /к/ - /ц/, /х/ - /с/ у формі місцевого відмінка однини перед закінченням **-і** ;

е) які процеси сприяли закріпленню у називному відмінку множини іменників чоловічого роду закінчень **-и, -і** ?

є) під впливом яких форм відбувалася уніфікація флексій у давальному, орудному і місцевому відмінках множини ?

6. Складіть таблицю походження відмінкових закінчень іменників II відміни.

7. Поясніть походження відмінкових закінчень іменників III відміни:

а) під впливом якої етимологічної основи з'явилася нова флексія **-і** в родовому, давальному і місцевому відмінках однини і з якого століття вона засвідчена пам'ятками?

б) у яких говорах тримається фонетично змінене давнє закінчення **-и**?

8. Яка природа діалектних форм орудного відмінка однини?

г) з'ясуйте походження флексії **-і** в називному відмінку однини;

г) чим зумовлюється виникнення літературної флексії **-ей** і діалектної **-ий** у родовому відмінку множини?

д) яка з двох флексій орудного відмінка множини **-ами** і **-ми** є первинною з походження? Яка історія провідної флексії?

9. Складіть таблицю походження відмінкових закінчень іменників IV відміни.

10. Накресліть схему становлення системи відмін сучасної української мови.

11. З'ясуйте всі звукозміни, які відбулися, і чому, в орудному відмінку однини іменників III відміни в сучасній українській літературній мові. Відтворіть відповідні давньоукраїнські форми – **ніччю, вістю, кров'ю**. Які форми орудного відмінка однини цих іменників поширені в говорах, у яких говорах, яка їх природа?

12. Поясніть походження вживаних у сучасній українській мові відмінкових закінчень орудного відмінка множини:

Дверями – дверима – дверми; грошима – грішми; конями – кіньми; чоботами (чоботями) – чобітьми; крилами – крильми; колесами – колісьми.

13. Утворіть давньоукраїнські і сучасні українські форми родового, давального і місцевого відмінків однини. Поясніть шляхи розвитку сучасних відмінкових закінчень.

Земля, муха, рука, круча, слуга, дорога, суша, межа.

14. Визначте давню основу іменників. Утворіть форму кличного відмінка у давньоукраїнській і сучасній українських мовах. Зробіть висновок про відмінкові закінчення в українській мові.

Сынъ, слуга, земля, отць, вълкъ, звѣрь, грѣхъ, конь, кзнязь, дружина, голубъ, мати, другъ, краи.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 16

ЗАЙМЕННИК

Питання для перевірки:

1. Яку роль відіграли займенники у формуванні граматичної будови слов'янських мов?

2. Назвіть семантичні розряди займенників у давньоукраїнській мові.

3. Пригадайте походження особових і зворотного займенників.

4. Зіставте парадигми особових і зворотного займенників у давньоукраїнській та сучасній українській мові і з'ясуйте історію їх відмінкових форм:

а) під впливом якої форми і коли в українській мові з'явився у давальному відмінку новотвір **мені**?

б) яка історична природа діалектних форм **ми, ти си** та **мі, ті, сі** (давальный

відмінок) та **мя , тя, ся** (знахідний відмінок)?

в) у якій функції вживається колишня форма знахідного відмінка зворотного займенника (**ся**) в літературній мові?

г) поясніть фонетичні зміни, що відбулися у відмінкових формах множини;

г) коли завершується історія форм двоїни особових займенників і чому?

5. Розкажіть про походження предметно-особового займенника **він, вона, воно**. У яких найдавніших слов'янських пам'ятках засвідчене вживання займенника **онь, она, оно** для позначення особи чи предмета?

6. Як і коли виникли суплетивні утворення у відмінюванні цього займенника?

7. Наведіть парадигми предметно-особового займенника у давньоукраїнській мові і проаналізуйте їх:

а) з якого часу засвідчується пам'ятками форма займенника з приставним **/в/** ?

б) пригадайте історію початкового **/н/** у займенникових формах;

в) поясніть історичну природу відмінкових діалектних форм предметно-особового займенника.

8. Схарактеризуйте склад і походження вказівних займенників. Як утворилися сучасні форми **цей, це, ця; той, те, та** ?

9. Назвіть присвійні займенники і поясніть їх походження (складіть таблиці).

10. Як утворилися сучасні форми означальних займенників **весь, все, вся; інший, інше, інша; кожний (кожен), кожне, кожна; жодний (жоден), жодна, жодне**?

11. Яке походження питальних займенників **хто, що, чий (чис, чия), котрий (котре, котра)** ?

12. Назвіть питальні займенники давньоукраїнської мови, не засвоєні українською мовою.

13. З'ясуйте історію відносних займенників в українській мові.

14. Проаналізуйте склад і становлення заперечних і неозначених займенників в українській мові.

Практичні завдання:

1. Складіть таблиці відмінкових форм займенників **хто, що** в давньоукраїнській та сучасній українській мові і поясніть зміни, що відбулися в них.

2. Чим пояснюється суплетивізм відмінкових форм займенників І особи однини і множини **я, ми** ?

3. Прокоментуйте походження форм місцевого відмінка однини предметно-особового займенника: (на) **ньому** – (на) **нім**, (на) **ній**. Зазначте всі фонетичні зміни.

4. Визначте, які діалектні форми займенників наведені. Напишіть відповідні давньоукраїнські форми, поясніть, які зміни відбуваються в діалектних формах: **мому** синові, **твому** д'ідові, **то та** хижа, **од туй** минути; **с'ей** поле, на **йому**, за **його**.

5. Провідмінійте давньоукраїнські сполуки в однині, множині та двоїні. Зіставте відмінкові закінчення з сучасними українськими. Поясніть, які флексії первинні, а які вторинні.

Тъ берегъ, моя мати, наше слово, все поле, твои сынъ, чия овця.

6. У грамоті князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода 1130 р. вживається займенник 1-ї особи однини у трьох різновидах:

1. Се азъ Мстиславъ... 2. ... а язъ далъ рукою своєю... 3. ... а се я Всеволод далъ єсмь...

Як історична граматика пояснює наявність в одній грамоті таких форм одного займенника?

7. Визначте розряд, рід, число, відмінок займенників у текстах. Утворіть форми називного відмінка однини від цих займенників.

Вы же рыцѣте; зоветь вы Ольга; не пустятъ мене; все ны погубить; лучше бы ми умерети съ братомъ, что ради остахъ азъ единъ; кровь брата моего вопьетъ к тобѣ; ты єси старѣшенъ братъ, а мнѣ буди си сторона; не иду отъ васъ.

8. У давньоукраїнській мові називний відмінок однини чоловічого роду вказівного займенника мав форму **тъ**, а в сучасній українській – **той**. Поясніть утворення займенника **той**.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 17

ПРИКМЕТНИК

Питання для перевірки:

- З'ясуйте виділення прикметника з загального класу імен:
 - завершення процесу диференціації праслов'янських імен за ознакою субстантивність – атрибутивність;
 - формування категорії роду прикметника.
- Схарактеризуйте походження іменних (коротких, нечленних) прикметникових форм, їх граматичні ознаки, сферу вживання, відмінювання.
- Яких змін зазнали іменні прикметники в процесі історичного розвитку?
- Як утворювалися займенникові (повні, членні) прикметники?
- Схарактеризуйте особливості відмінювання займенникових прикметників.
- За допомогою яких суфіксів утворювалися ступені порівняння прикметників у давньоукраїнській мові?
- З якими морфологічними процесами пов'язане творення вищого ступеня порівняння прикметників?
- Як утворювалися форми найвищого ступеня порівняння прикметників?
- Складіть схему морфологічного аналізу прикметника як частини мови.

Практичні завдання

- Від коротких прикметників утворіть повні форми. Один з них

провідмініайте в однині, множині і двоїні чоловічого, середнього і жіночого роду. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в історії повних прикметників.

Добръ, добро, добра; великъ, велико, велика; синь, синє, синя; низъкъ, низъко, низъка.

2. Від коротких прикметників утворіть займенникові (повні нестягнені і повні стягнені форми):

Новъ, ново, нова; вѣрънъ, вѣръна, вѣръно; крѣпъкъ, крѣпъко, крѣпъка.

3. Випишіть із поданих речень присвійні прикметники. Поясніть, як вони були утворені.

А дворъ княжь ваше въ городѣ. 2. И оубиша Изаслава сына Володимера, внука Всеволода. 3. По Исаковѣ же смерти людие на сына юго възсташа. 4. Скоучи на столъ Митрополтъ. 5. Престависа Володимеръ сынъ прославль старъ Новъгородѣ.

4. Від поданих прикметників утворіть форми вищого ступеня порівняння. Поясніть зміни у системі приголосних при утворенні вищого ступеня.

Дорогъ, низъкъ, высокъ, сухъ, мзногъ, новъ, зълъ, малъ, худъ, смѣлъ, солодъкъ, добръ, великъ, чьстьнъ, синь.

5. Напишіть подані прикметники староукраїнською мовою. Поясніть історію утворення вищого ступеня порівняння прикметників: дешевший, новіший, коротший, дальший, зеленіший, вужчий, глибший, хитріший, вищий, менший.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ 18

ЧИСЛІВНИК

Питання для перевірки:

1. Схарактеризуйте основні етапи становлення числівника як специфічної лексико-граматичної категорії.

2. Назвіть групи числівників за значенням і будовою у давньоукраїнській мові.

3. З'ясуйте походження простих кількісних числівників:

а) як з'явився слов'янський новотвір **один** ?

б) доведіть, що числівники **два-чотири** у праслов'янській мові є безпосереднім продовженням праіндоевропейських форм;

в) як утворилися у праслов'янській мові числові назви **п'ять-десять, сто, тисяча**?

4. Опишіть морфологічні особливості простих кількісних числівників у давньоукраїнській мові.

5. Поясніть фонетичні зміни у числівниках, що відбулися в історії української мови.

6. Як утворювалися назви другого десятка в давньоукраїнській мові? Схарактеризуйте їх особливості.

7. Проаналізуйте фонетичні та морфологічні зміни, які відбулися у процесі становлення сучасних форм **одинадцять - дев'ятнадцять**. З якого часу форми на **-дцять** стали панівними?

8. Як позначилися зміни в структурі цих числівників на їх відмінюванні? Складіть таблицю парадигми числівника **одинадцять** у давньоукраїнській і в сучасній українській мові.

9. З'ясуйте особливості творення і відмінювання назв десятків у давньоукраїнській мові. Які існують погляди щодо походження числівників **сорок, дев'яносто**?

10. Розкажіть про особливості творення і відмінювання назв сотень у давньоукраїнській мові.

11. З'ясуйте історію форм сучасних складених числівників.

12. Визначте словотворчі типи порядкових числівників у давньоукраїнській мові і простежте утворення сучасних форм.

13. З'ясуйте історію збірних і дробових числівників.

Практичні завдання:

1. Складіть таблиці відмінювання простих кількісних числівників у давньоукраїнській і сучасній українській мові. Простежте історію їх форм:

а) який тип відмінювання властивий числівнику **один, одно(е), одна** ?

б) які істотні зміни відбулися у становленні сучасних форм числівників **два, три, чотири** ?

в) яка природа діалектних форм типу **дві відрі** ?

г) чому в сучасній українській мові наявні два типи відмінювання числівників **п'ять - дев'ять** ?

г) що сприяло збереженню деяких архаїчних форм числівника **десять** ?

д) назвіть залишки давніх форм від числівника **сто** в сучасній українській літературній мові.

2. Розгляньте подальші зміни назв десятків в історії української мови. Складіть таблиці парадигм числівників **двадцять** і **п'ятдесят**.

3. Поясніть, які фонетичні і морфологічні зміни відбулися у процесі становлення сучасної системи відмінювання назв сотень (складіть зіставні таблиці відмінювання числівників **двісті, триста, п'ятсот**).

4. Відтворіть шлях утворення українських числівників **18, 30, 60, 200, 500**. Зразок: **300 ← триста ← трисьта ← три съта**.

5. Поясніть спосіб утворення складних числівників, зафіксованих у пам'ятках.

Єдиного на дьсяте; дванадцять; семинадцять; дванадцять; осьмнадцять; об'манадцять.

6. Як відмінювались давньоукраїнські числівники **40, 90, 100, 1000**? Як відмінюються ці числівники в сучасній українській мові?

7. Поясніть з історичної точки зору особливості правопису числівників **11, 15 – 18, 50 – 80**.

8. Визначте кількісне значення давньоукраїнських числівників: **ползтретя**,

полъдесѦта, полъшестънадцѦтъ, полъчетверасъта, полъшестадесѦтъ.

9. Поясніть значення числівників **легионъ, воронъ, колода, тьма, леодръ, несведа, сорокъ**.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ 19, 20

ДІЄСЛОВО. ОСНОВИ І КЛАСИ ДІЄСЛІВ. ІСТОРІЯ ФОРМ ТЕПЕРІШНЬОГО, МАЙБУТНЬОГО ТА МИНУЛОГО ЧАСІВ

Питання для перевірки:

1. Якими граматичними категоріями характеризувалося дієслово давньоукраїнської мови? У чому їх особливість?
2. З'ясуйте загальноприйнятту класифікацію дієслівних основ теперішнього часу й інфінітива.
3. Дайте загальну характеристику системи дієслівних часів у давньоукраїнській мові.
4. Форми якого часу посідають центральне місце в дієслівній системі слов'янських мов і є архаїчними (первинними)?
5. Як утворювались особові форми теперішнього часу від тематичних дієслів у давньоукраїнській мові?
6. Простежте становлення сучасних особових форм теперішнього часу і утворення нових типів дієвідмінювання. Поясніть при цьому:
 - а) яка історична природа чергувань кореневих приголосних у дієсловах I і II дієвідміни?
 - б) які істотні зміни відбулися у флексії 2-ї особи однини?
 - в) чим обумовлене поширення діалектних форм 3-ї особи однини з нульовою флексією у дієсловах II дієвідміни?
7. Наведіть парадигми нетематичних дієслів у давньоукраїнській мові і з'ясуйте їх подальшу долю в історії української мови.
8. З'ясуйте історію простої форми майбутнього часу. Чим пояснюється, що простий майбутній час має особові закінчення теперішнього часу?
9. Розкажіть про особливості першої складеної форми майбутнього часу у давньоукраїнській мові.
10. Як відбулося перетворення аналітичної форми майбутнього часу на синтетичну (типу **читатиму**), що є однією з характерних морфологічних рис сучасної української мови?
11. Як утворилася сучасна аналітична форма власне майбутнього часу типу **буду читати** ?
12. Схарактеризуйте структуру й семантику другої складеної форми майбутнього часу в давньоукраїнській мові та її залишки у південно-західних говорах української мови.
13. Яка система форм минулого часу була властива мові східних слов'ян у найдавнішу пору?
14. З'ясуйте відношення форм минулого часу в давнину до категорії виду.

15. Розкажіть про особливості аориста та імперфекта у давньоукраїнській мові.
16. З'ясуйте первісне значення, будову і вживання у пам'ятках перфекта.
17. Дайте характеристику давнішої і нової форм плюсквамперфекта.
18. Поясніть, чому становлення категорії виду зумовило руйнування давньої системи минулого часу.
19. Коли вийшов із ужитку імперфект?
20. Коли вийшов із ужитку аорист?
21. Яка давньоукраїнська форма і чому стала родоначальником минулого часу в українській мові?
22. Як відбувалося перетворення аналітичної форми перфекта на просту форму минулого часу?
23. Підсумуйте, чому сучасні дієслова минулого часу змінюються за родами і числами і не мають особових закінчень.
24. Які зміни відбулися у складі давньоукраїнського плюсквамперфекта і як утворилася сучасна форма давноминулого часу?
25. У яких говорах української мови зустрічаються пережиткові залишки повної форми плюсквамперфекта? Наведіть приклади.

Практичні завдання:

1. Визначте основи інфінітива й основи теперішнього часу в поданих дієсловах. Основи підкресліть, виділіть закінчення і тематичні голосні, зробіть висновок, до якого дієслівного класу належить дієслово.

Умѣемъ, знаєши, вѣруєвѣ, враѣвати, ореши, вяжемъ, точимъ, ходите, бѣжиши, кричимъ, рѣєши, даси, вѣмь, кричита, просивѣ, тягнеши, пьрати, єсмь, ѣдимъ, можетъ, пишєши, сзхнути, ззвати, трусить, гзнати, мочи, печєши, обуваєть, стаєтє.

2. Порівняйте українські форми інфінітива та форми 1-ої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу з відповідними давньоукраїнськими та формами.

З'ясуйте, чи можна розглядати сполучення **гт, кт** в інфінітиві та вживання шиплячих приголосних у поданих українських формах як явища української закономірності.

Пекти, берегти, могти, текти, допомогти, лягти; печу, бережу, можу, течу, допоможу, ляжу.

3. Утворіть давньоукраїнські форми однини, множини, двоїни теперішнього часу від таких дієслів: **пєчи, писати, хотєти, любити, ѣсти, быти.**

4. Утворіть від поданих дієслів усі можливі давньоукраїнські форми майбутнього часу.

Речи, мести, читати, купити, вести, водити, нести, носити.

5. Поясніть утворення сучасних форм дієслів майбутнього часу **писатиму, їстиму, нестимемо, ловитимете.**

6. Від дієслів **родити, нести, быти, бити, любити, слышати, ходити, държати, минути** утворіть форми сигматичного аориста в однині, множині та

двоїні.

7. Від дієслів утворіть форми імперфекта в однині, множині та двоїні.

Творити, мыти, водити, мести, возити, мочи, думати, носити, знати, с'бд'бти.

8. Провідмінійте у формі перфекта і плюсквамперфекта наведені дієслова. Поясніть звукові зміни, що відбулися у коренях слів:

Класти, плести, с'зхнути, быти, водити, беречи.

9. Утворіть обидві форми плюсквамперфекта від таких дієслів:

Нести, вид'бти, хвалити, вести, читати.

10. Яка історична природа діалектних форм типу **ходивем, ходилисьмо?**

11. Визначте граматичне значення (час, особу, число) таких форм дієслів:

єсмь читалъ, быхъ читалъ, суть читали, єсвѣ читалѣ, суть читалы, быша читали, бяхуть читали, єси былъ читалъ, єсмъ читалъ, єсте читали, живяше, живяхуть, несѣвѣ везѣта, рекохъ, ходить, иде, рекосте, идохъ, идоша, идоховѣ, идоста, вьста, мьстити, будеть, вьль створилъ, научнеть, карятисѧ, боудеши створилъ, хочемо поставити, казали єсмо, имаємо дати, придоша, рече, єсмь, даємъ, одолѣеши, поучнеть, возьмеши.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ 21, 22

СПОСОБОВІ ФОРМИ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПОДАЛЬШИЙ ЇХ РОЗВИТОК. ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ (ІНФІНІТИВ, СУПН, ДІЄПРИКМЕТНИК, ДІЄПРИСЛІВНИК)

Питання для перевірки:

1. Як утворювався умовний спосіб у давньоукраїнській мові?
2. З'ясуйте становлення сучасних форм умовного способу.
3. Які залишки старовинних форм умовного способу зберігаються у гуцульських і закарпатських говорах?
4. Простежте формування сучасних форм наказового способу.
5. Наведіть парадигму активного нечленного дієприкметника теперішнього часу в давньоукраїнській мові. Поясніть особливості творення і відмінювання.
6. Як утворювалися активні нечленні дієприкметники минулого часу? Наведіть приклади. Провідмінійте один із дієприкметників.
7. Чому активні нечленні дієприкметники втратили систему відмінювання?
8. Яка форма активного нечленного дієприкметника і чому перетворилася на дієприслівник в українській мові?
9. Як утворювалися і відмінювалися членні активні дієприкметники теперішнього і минулого часу? Наведіть парадигми.
10. Опишіть подальший розвиток форм активних членних дієприкметників в історії української мови. Подайте приклади сучасних активних дієприкметників і прикметників дієприкметникового походження.
11. Розкажіть про особливості творення і відмінювання (нечленних і

членних) пасивних дієприкметників теперішнього часу.

12. Які особливості творення і відмінювання пасивних нечленних дієприкметників минулого часу в давньоукраїнській мові?

13. Поясніть історичну природу незмінних присудкових форм на **-но, -то**.

14. Яка історія сучасних форм пасивних дієприкметників? Складіть таблиці походження їх відмінкових форм

15. З'ясуйте історію інфінітива і супіна.

Практичні завдання:

1. Утворіть усі давньоукраїнські форми наказового способу від таких дієслів: **нести, ходити, просити, хвалити, писати, читати, дати**. Зіставте з сучасними формами наказового способу і поясніть, які зміни відбулися в сучасній мові.

2. Утворіть давньоукраїнські форми умовного способу від дієслів **врати, плести, течи, умерети, грести**. Поясніть, які зміни відбулися у творенні форм умовного способу в сучасній українській мові.

3. Від давньоукраїнських форм інфінітива утворіть праслов'янські архетипи.

Мести, речи, класти, мочи, вести, жечи, плести, лечи, прясти, беречи, печи.

4. До поданих дієслів запишіть форму інфінітива у давньоукраїнській та сучасній українській мовах. Поясніть звукові зміни в сучасних формах інфінітива.

Пишу, могу, кричу, вожу, плачу, ловлю, кручу, вяжу, кладу, сушу, берегу, пеку, иду.

5. У наведених реченнях знайдіть форми супіна, поясніть його синтаксичну роль. Які причини втрати супіна?

1. **И посла Ярополкъ искатъ врата (ПВЛ); 2. Придоша половци первое на Русьскую землю воєватъ (ПВЛ); 3. И посъла и на села своя пастъ свинии (ЄО, 1056 - 1057); 4. И не приде правьдникъ призыватъ... (Ізб., 1076); туже къ нимъ и сторожеви приѣхаша, ихъ же вяхуть послалъ языка ловитъ (КЛ, XII ст).**

6. Від поданих дієслів утворіть нечленні активні дієприкметники теперішнього часу у формі називного відмінка однини чоловічого, середнього і жіночого роду. Дієприкметники від дієслів **быти і знати** провідмініайте в чоловічому роді в усіх числах.

Плести, ходити, знати, минути, быти, мочи, дати, нести.

7. Від дієслів **хвалити, вести, читати, сзхнути** утворіть членні активні дієприкметники теперішнього часу у формі називного відмінка однини чоловічого, середнього і жіночого роду. Один із дієприкметників провідмініайте у формі середнього роду в усіх числах.

8. Від наведених дієслів утворіть членні активні дієприкметники минулого часу у формі називного відмінка однини чоловічого, середнього і жіночого роду. Один із дієприкметників провідмініайте в чоловічому роді в усіх числах.

Класти, бити, мокнути, ходити, дати.

9. З'ясуйте походження сучасних прикметників типу **знайомий, любий,**

несказаний, незрівняний.

10. Поясніть, від яких давніх форм походять дієприслівники в сучасній українській мові: **знаючи, читаючи, написавши, прочитавши.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 23

ПРИСЛІВНИК

Питання для перевірки:

1. Як виник клас прислівників?
2. З'ясуйте особливості відзайменникових прислівників:
 - а) як утворилися відзайменникові прислівники?
 - б) на які групи за значенням поділялися?
3. Які суфікси використовувалися для утворення прислівників:
 - а) із загальним значенням місця;
 - б) часу;
 - в) міри і ступеня;
 - г) способу дії.
4. Як виникли прислівники іменникового походження? Простежте на окремих прикладах адвербіалізацію іменників.
5. Схарактеризуйте прислівники прикметникового походження. Від яких прикметникових форм утворилися ці прислівники?
6. Від яких частин мови ще утворювалися прислівники, наведіть приклади, схарактеризуйте їх.

Практичні завдання:

1. Наведеть не менше 10 сучасних українських прислівників, що мають застарілі відмінкові форми іменників, поясніть історію цих форм.

2. У наведених прикладах знайдіть прислівники, поясніть способи їх творення. Визначте похідні і непохідні прислівники.

Сѣдѣше Кий на горѣ, гдѣ ныне узвозъ Боричевъ (ПВЛ); Наутрѣя же наканунѣ святой богородици, приде Мьстиславъ рано на гордого Филю и на Угры съ ляхы, и высть врань тяжка межи ими; Наипаче же плакахуся по немь лѣпшии мужи володимеръскыи (ГВЛ, XIII ст.); Тыє вси села...маєтѣ держати господинѣ вогомолецѣ нашѣ Климентый...вечьно и непорушьно (АрхЮЗР, 1/VI, 1322).

3. «Розшифруйте» лексичне значення поданих прислівників; визначте, від якої частини мови вони утворені; вкажіть, яка їх доля в українській мові.

Зразок: СЪДЕ (СЪДЬ) – прислівник місця, «тут», відзайменниковий (СЪ+ДЕ), в українській мові витіснився відзайменниковим прислівником ТУТ з XIV ст. (ТУ+ТЬ).

Іньдє, інамо, нькъдє, інако, сънадвору, въчєра, крьпъко, дъвашьды, трикраты, нехотя, здря, потай.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ 24, 25, 26

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. СИНТАКСИС ВІДМІНКІВ. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. АНАЛІЗ ТЕКСТІВ

Питання для перевірки:

1. Що є предметом історичного синтаксису ?
1. Які типи простих речень за метою висловлювання були властиві давньоукраїнській мові?
2. Схарактеризуйте простий підмет у давньоукраїнському реченні:
 - а) способи вираження простого підмета;
 - б) чому у функції підмета рідко вживався займенник I-ї або II-ї особи?
 - в) як можна пояснити пізніше поширення підмета, вираженого особовим займенником?
 - г) чому українська мова не успадкувала підмета, вираженого іменником у кличному відмінку?
4. З'ясуйте способи вираження складеного підмета у давньоукраїнській мові.
5. Якими дієслівними формами виражався простий присудок?
6. Схарактеризуйте способи вираження іменної частини складеного присудка.
7. Коли в ролі іменної частини складеного присудка починає виступати орудний присудковий? Які причини розвитку орудного присудкового?
8. Як у мовознавчій науці пояснюється походження речень без дієслова-зв'язки у формі теперішнього часу?
9. Поясніть узгодження присудка з підметом у давньоукраїнській мові.
10. Які типи односкладних речень були властиві давньоукраїнській мові?
11. Простежте утворення і функціонування односкладних речень з присудками на **-но, -то**.
12. Схарактеризуйте засоби поширення простого речення:
 - а) однорідні члени;
 - б) прикладки;
 - в) дієприкметникові звороти;
 - г) звертання;
 - г) вставні слова і речення.
13. Які особливості речення давньоукраїнської мови щодо вживання відмінків?
14. Які функції виконував називний відмінок у давньоукраїнській мові ?
15. Визначте особливості вживання родового відмінка в давньоукраїнській мові.
16. Схарактеризуйте структуру звороту з давальним самостійним (подвійним давальним):
 - а) які значення мав давальний самостійний?

б) які особливості використання давального самостійного в пам'ятках давньоукраїнської та української мов?

17. З'ясуйте особливості конструкцій з подвійним знахідним:

а) які групи розмежовуються серед конструкцій з подвійним знахідним? Схарактеризуйте кожну з них;

б) яких змін зазнавали конструкції з подвійним знахідним у процесі історичного розвитку?

в) чи зберігаються конструкції з подвійним знахідним у сучасній українській мові?

18. З'ясуйте походження складних речень. Який з типів складних речень був первісним?

19. Схарактеризуйте безсполучникові складні речення відкритої структури:

а) за характером синтаксичного зв'язку складових частин;

б) за характером смислових зв'язків між частинами складного речення.

20. Що дало підставу вченим розрізняти архаїчний і новий типи безсполучникових складних речень?

21. Схарактеризуйте безсполучникові складні речення закритої структури:

а) речення типізованої структури;

б) речення нетипізованої структури.

22. Які речення О. О. Потебня назвав паратактичними підрядними реченнями?

23. Як утворювалися складносурядні речення відкритої структури?

24. За допомогою яких засобів поєднувалися складносурядні речення закритої структури?

25. До яких структур належать складнопідрядні речення? Схарактеризуйте складнопідрядні речення з підрядними:

а) означальними;

б) з'ясувальними;

в) принайменниковими;

г) місця;

г) часу;

д) зумовленості;

є) порівняння.

Практичні завдання:

1. Знайдіть підмет і вкажіть, як він виражений у поданих реченнях:

1. Другаго дни велят рано кровавыя зори свѣтъ, повѣдають, чръная тучя съ моря идутъ. 2. Два мужа толко утекоста. 3. Олегъ и Святъславъ тъмою ся новолокоста. 4. Мы то вчиниши твою казнь. 5. Аще къто убъеть или хресьтянина русинъ, или хресьтянинъ русина, да умретъ.

2. У поданих реченнях знайдіть присудок і визначте способи його вираження.

1. А кто будетъ началъ томоу платити. 2. Се азъ Федоръ Данильевичъ исъ вратомъ своимъ Михиломъ дала есва правду господареву нашему. 3. Се ты не шелъ еси с нама на погонья, иже погубили суть землю Русьскую. 4. в Галичѣ княжилъ еси. 5. Двѣ гривнѣ далъ есмь косарю. 6. А мають намъ тоє мыто платити все широкими грошъми. 7. А тотъ колодязь былъ глибокій. 8. Ини же, не свѣдущѣ, рекоша, яко Кии есть перевозникъ былъ. 9. Павелъ проповѣдникъ и апостолъ былъ всѣго свѣта. 10. Есть Петръ верховнымъ апостоломъ.

3. Подані речення перекладіть сучасною українською мовою. Визначте різницю в узгодженні присудка з підметом між сучасною українською мовою та староукраїнською.

1. Дружина его не ѣдутъ с нимъ. 2. Роусь же вахоутъ. не переѣхалъ еще рѣкъ Сюрлия. 3. Тои же зимѣ приходиша вса чюдська земля къ Пльсковою. 4. Корѣла також много зла створиша волости ихъ. 5. Войско з Камянця вийшли. 6. Орда назад повернули от Голтви. 7. И заразъ того жъ часу виступили пѣхота.

4. Визначте головні та другорядні члени в реченнях.

1. Константинъ же възвративса възпять и иде оучитъ Болгарьскаго языка. 2. Ходилисмо до пасѣки шкоди тоей глядѣти. 3. Половци повѣгоша хватаячи конии. 4. Святополкъ же сѣде Къевѣ по отци своем, а сзъва кыяны, и нача даяти имъ имѣнье. 5. Ярославъ же сей, якоже рекохомъ, любимъ бѣ книгамъ, и многы написав положи в святѣи Софѣи церкви, юже созда самъ.

5. Укажіть значення давального самостійного. Перекладіть ці речення сучасною українською мовою.

1. Хотящю Володимиру ити на Ярослава. Ярославъ же пославъ за море. приведе Варгы (Пов. вр. л.). 2. Мьстиславу же хотящю стрилити. внезапу вдаренъ бы подъ пазуху стрѣлою (Пов. вр. л.). 3. Мнѣ и еще живоу соущоу. а ѡнъ роздаваетъ городы мое и села моя (Пов. вр. л.). 4. Данилови же приехавшю в Володимеръ (Пов. вр. л.). 5. Спящимъ всѣм, досталъ шкатулы его и листовъ патриаршихъ в той справѣ писаныхъ («Пересторога», початок XVII ст.).

6. Проаналізуйте конструкції з подвійними знахідним відмінком. Подані речення перекладіть сучасною українською мовою. Зазначте, якими засобами перекладають конструкції з подвійним знахідним відмінком.

1. Створиша городокъ во има врата ихъ старѣишаго и наркоша и Києвъ (Пов.

вр. л.). 2. Тебе бо имущє помощницю книза повецка (Пов. вр. л.). 3. Нареклз бо вшидеть Василка ѿца и господина (Пов. вр. л.). 4. Вы есте нарекли ма во своім племени во Володимерѣ старѣишаго (Київськ. літ.). 5. Изаслав же лежаше раненз и ту хотѣша и Кияне пѣшци оубити мнаще ратного не знаюче его (Київськ. літ.).

7. Визначте типи складних речень. Зробіть їх повний синтаксичний аналіз.

1. Приде Святославз в Переяславецъ, и затворишася болгаре въз граде (ПВЛ). 2. Ницить трава жалоцями, а древо сз тугою кз земли преклонилось (Сл.). 3. Се же написахз и положихз. В кое лѣто почалъ бытии манастирь. В что ради зоветься Печерскыє (ПВЛ). 4. Уныша увѣты жалобою, а древо с тугою кз земли прѣклонило, а не сорокы втроскоташа. 5. Коли соколз въз мытєхз бываетъ, високо птицз възбиваетъ. 6. Утѣкай, синку, згинеш, понеже на тебе дѣла певше есть. 7. Темно бо бѣ въз тз днь. 8. Се же написахз и положихз. В кое лѣто почалъ быти монастир. И что ради зоветься Печерскыи. 9. Да не возненавидим буду миру сомногою бесідою, яко же бо птиця, частіше пѣсни своя, скоро възненавидима бываетъ.

Питання до іспиту з історичної граматики української мови

1. Історія української мови як наука. Місце курсу історії мови у фаховій підготовці вчителя-словесника.
2. Історія мови в її зв'язках з іншими науками. Джерела історичного вивчення української мови.
3. Проблема походження української мови та її вирішення в різні історичні періоди.
4. Періодизація історії української мови (погляди Ю. Шевельова, Ф. Філіна, Гр. Півторака та ін.).
5. Найважливіші пам'ятки письма XI-XVIII ст., в яких відбиті риси живої української мови.
6. Предмет і завдання історичної фонетики та фонології. Типи звукових змін. Основні праці з історичної фонетики.
7. Система вокалізму і консонантизму раннього східнослов'янського періоду VI-VII ст.
8. Асимілятивні процеси в сполуках «**задньоязиковий + j**»; «**свистячий + j**».
9. Асимілятивні зміни в сполуках «**д, т + j**», «**м, н + j**», «**губний + j**».
10. Палаталізація задньоязикових. I, II та III палаталізації.
11. Складові фонетичні закони спільнослов'янської мови. Історія носових **А** та **Ж**, наслідки втрати назальності в сучасній українській мові.
12. Зміна ***je** на початку слова. Виникнення повноголосся.
13. Рефлекси початкових ***ор**, ***ол** в різних слов'янських мовах. Історія **ѣ**.
14. Доля сполучень **ьр, ьр, ьл, ьл; рь, ль, рь, ль**.
15. Історія зредукованих **ь** та **ь**. Історія зредукованих [**и**], [**ы**] (напружених **ь** та **ь**).
16. Наслідки занепаду зредукованих у системі голосних.
17. Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних. Історія виникнення чергування **е//о** після шиплячих та **ј**.
18. Історія етимологічних [**и**] та [**ы**]. Історія виникнення чергування **о, е //і** в українській мові.
19. Історія шиплячих фонем. Історія виникнення опозицій твердий – м'який – пом'якшений в українській мові.
20. Предмет і завдання історичної морфології. Основні праці з історичної морфології. Історія граматичних категорій іменника.
21. Типи давніх іменних основ; детермінативи як засоби їх оформлення.
22. Історія становлення I відміни; історичний коментар відмінкових закінчень.
23. Історія становлення II відміни; історичний коментар відмінкових закінчень.
24. Історія становлення III і IV відмін; історичний коментар відмінкових закінчень.
25. Історія становлення особових та зворотного займенників української мови.

26. Історія витворення системи словозміни неособових займенників.
27. Прикметник як частина мови в протоукраїнських говорах IX-X ст., його форми і граматичні ознаки.
28. Іменні прикметникові форми, їх ознаки, відмінювання, історія. Джерела формування членних прикметників; особливості словозміни.
29. Числівник як особливий лексико-граматичний клас слів у протоукраїнських говорах (лексичне значення, морфологічні ознаки, структурні типи).
30. Історія простих числівників.
31. Історія складних числівників.
32. Система дієслів давньоукраїнської мови в порівнянні з сучасною українською мовою.
33. Історія особових дієслівних форм теперішнього часу.
34. Історія простих дієслівних форм майбутнього часу. Складні форми майбутнього часу в українській мові.
35. Історія простих дієслівних форм минулого часу.
36. Історія складених форм минулого часу.
37. Історія особових форм умовного та наказового способів.
38. Дієприкметникова система давньоукраїнської мови.
39. Поняття дієслівної основи. Дієслівні класи. Історія атематичних дієслів української мови.
40. Історія виникнення дієприслівника української мови та форм на **-но**, **-то**. Інфінітив та супін у різні періоди формування української мови.
41. Прислівник як частина мови. Відзайменникові прислівники. Відіменні та віддієслівні прислівники в українській мові.
42. Предмет і завдання історичного синтаксису. Основні праці з історичного синтаксису.
43. Історичний розвиток засобів вираження підмета і присудка.
44. Конструкції з атрибутивним значенням у різні періоди становлення української мови. Конструкції з подвійними відмінками. Історія давального самостійного.
45. Історія становлення системи односкладних речень.
46. Просте ускладнене речення в різні періоди становлення української мови. Вирішення питання про походження складних речень в українській мові.

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

До фонетичних рис, що стали нашими національно-мовними визначниками належать:

1. Розвиток повноголосних форм (кін. VIII-IX ст.) на зразок *полонити, волога, морок, солодкий, соромити* тощо.

2. Поява горлового (фрикативного *ɣ*) (кін. VI – перша пол. VII ст. – невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільноти).

3. Губно-губний звук [ʏ] або [w] (зафіксований у наших найдавніших текстах, тобто з XI ст.) на зразок *ходи[ʏ]*, ма[ʏ]ка, що характерно також для польської і білоруської мов. З огляду на своєрідність цього звука, грубим порушенням є його сучасна оглушена вимова: *любо[ф]*, *Киї[ф]* [1, с. 6].

4. Приставні приголосні [в], [ɣ], які сягають, можливо, ще племінних діалектів волинян і древлян на зразок *вулиця (улиця), вухо (ухо), вівця (овця), він (он), горіх (орех)*, діал.: *вогірок, восінь, Ганна* тощо.

5. Вимова запозиченого [ф]. Цей звук легко прижився у словенській групі мов, адже за спостереженням О.Царука, там він посів місце парного глухого відповідника губно-зубного [в], тому *[трафка]*, *[шоф]*. Позаяк губно-губна вимова [ʏ] ([w]) в українській мові не давала змоги встановити аналогічної відповідності, то українці заступали його різними комбінаціями звуків [т], [п], [хв], [кв]: *Хведір, хвіртка, квасоля, Пилип, Текля* тощо [2, с. 145].

6. Ствердіння приголосних перед [e] (із XII-XIII ст.).

7. Ствердіння губних [б], [п], [в], [м], [ф] перед голосними і в кінці слова на зразок: *бити* (рос. *бить*), *м'яч* (рос. *мяч*).

8. Одним із найвагоміших визначників є перетворення двозвука (дифтонга) [ie] → [i]: *ліс* (рос. *лес*), *дід* (рос. *дед*) (X – перша половина XI ст.). [3, с. 46.]. Перехід [ѣ] в [i] (*сѣ* но → *сіно*), як зазначає В.Німчук, задокументовано безсумнівно з XIII ст., або, за Ю.Шевельовим, X – середини XII ст. [1, с. 11].

9. Розвиток [i] на місці давніх [o], [e] на зразок *дім < домь, осінь < осень* (XII-XIII ст.) [1, с. 11.]. Утворення цього нового звука [i] пов'язане із занепадом старих коротких звуків [ь] (єр) і [ѣ] (йор), що опиняючись під наголосом, себто у сильній позиції, прояснювалися в [o] та [e]: *сѣнь → сон, дѣнь → день*, а не під наголосом занепадали: *дня, сну* [4]; [5, с. 282].

Тривале існування (аж до початку XVII ст.) в українській мові коротких звуків у слабкій позиції призвело до утворення найхарактернішої риси української мови – **ікавізму** (XII-XIII ст.). Пропонуємо, за О. Курило та Ю. Шевельовим, реконструйовані ступені еволюції для [e], [o] перед [ь], [ѣ], у разі їхнього переходу в [i] [6, с.18]; [1, с. 11.] :

1) e (перед ь): e > è > i

2) e (перед ѣ): e (>' ó) >'ѣ (>ü) > i

3) o (перед ь): o > ó > u >ü > i

4) o (перед ѣ): o > ó >ü > i

Отже, перехід [o], [e] в [i] (*o, e > i*) відбувся переважно через дифтонгічний звук [ü], що засвідчують пам'ятки: *Ларивунь, Василювь, на своємь*.

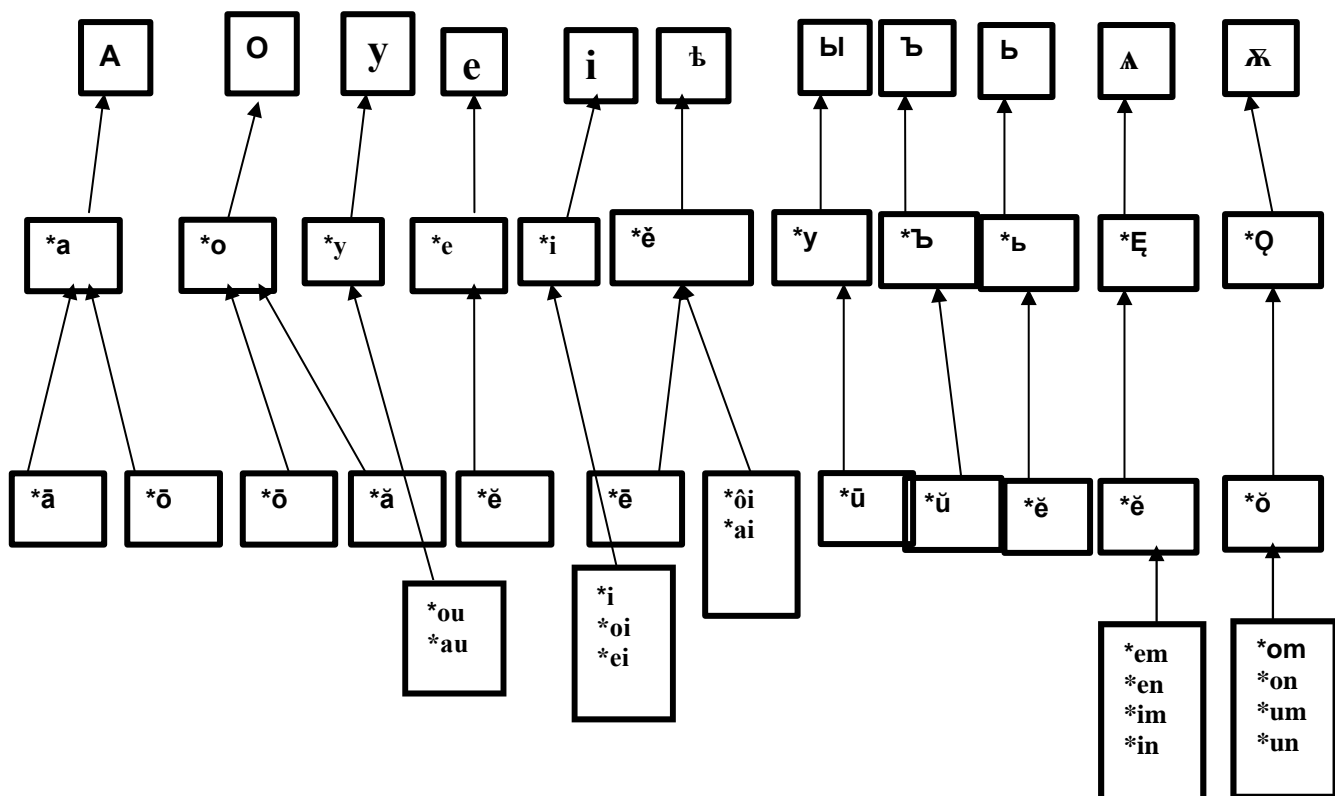
Ґрунтуючись на діалектному матеріалі, маємо такий ланцюг цього переходу: сто́ль, сто́л → стоул, стул, стўл, іастіліа; осень → осіень, осінь. Початок цього процесу відображено в текстах XII-XIII ст.

10. Утворення специфічно українського звука [и] (IX-XII), який виник на основі старих, позначених як [ь], [и]. У російській мові ця праслов'янська різниця збереглася: рос. ми́лый, мы́ло; укр. милий, мило. Зберігають протиставність [ы] (у)/ [и] (і) нижньо- і верхньолужицька, польська і білоруська. О.Ткаченко називає це іафонетичним шлюбоміа, якого не знає жодна слов'янська мова (пор. укр. *нива*, *риба*; рос. *нива*, *рыба*, пол. *niva*, *ryba*) [3, с. 46.]; [6, с. 20].

11. М'яке, зокрема кінцеве [и'] зумовлене тривалим збереженням у нашій мові, на відміну від інших, слабкого кінцевого [ь], що коротко вимовлявся як [i]. Занепадаючи, він передав свою м'якість попередньому звукові, зокрема [и], напр. *ко́ньць* → *кінець*. Тверде кінцеве [и] в українській мові зафіксоване лише у звуконаслідувальних вигуках на зразок *буи*, *гуи*, *гои*, *баи* та у запозиченнях: *абзаи*, *палаи* [6, с. 20].

12. До характерних ознак української мови належить також явище **подовження приголосних**, напр. *житие* → *житье* → *життя*, *судия* → *судья* → *суддя*, *ночию* → *ночью* → *ніччю*; перехід приголосного [л] у певних позиціях у короткий звук [ў] (*воўк*, рос. *волк*, пол. *wilk*); пом'якшення суфікса *-ский* у *-ський*; виникнення сполук **ри-**, **ли-**, на місці **рь-**, **ль-**: *кръвавый* → *кривавий*, *глытати* → *глитати*, перехід голосного [e] після [ж], [ч], [ш] й перед наступним твердим приголосним в [o]: *женатий* → *жонатий* (IX-Xст.). Ці зміни припадають на XI-XIIIст. [7, с. 12-17.].

Таблиця 1. Система голосних староукраїнської мови

Ряд	Передній	Середній	Задній
Піднесення			
Високе	і(и)	ы	у
Середнє	е, ѣ, ѡ, іе (ѣ)		о, Ѡ, ѡ
Низьке			а

Таблиця 2. Фонетична система давньоукраїнської мови кінця X – поч. XI ст.

Система голосних фонем давньоукраїнської мови кінця X – початку XI ст.

Ступінь підняття	Сфера творення	
	передня	непередня
Верхній	/i/, /ě/, /ь/	/y/, /u/, /ь/
Середній	/e/	/o/
Нижній	/ǎ/	/a/

Таблиця 3. Характеристика голосних фонем давньоукраїнської мови за квантитативністю

Тривалість звука	Звуки
Звуки нормальної довготи	[i], [e], [a], [y], [и], [o], [ä], [ě]
Надкороткі	[ь], [ь]

Таблиця 4. Позначення голосних звуків на письмі у пам'ятках давньоукраїнської мови

Звуки	[i]	[e]	[ě]	[ь]	[ä]	[y]	[ъ]	[o]	[и]	[a]
Букви	ї	Є	Ѣ	Ь	А	Оу	Ъ	О	Ы	а
	И	Ю								

Таблиця 5. Система приголосних фонем давньоукраїнської мови кінця X- поч. XI ст.

За способом утворення

За участю голосу й шуму	За способом утворення	Фонеми
	проривні	/b/, /d/, /q/, /t/, /k/
ШУМНІ	африкати	/dž/, /č/, /č'/
	фрикативні	/v/, /f/, /z/, /s/, /ʃ/
	проривно-прохідні	
	фрикативні	/w/, /j/
СОНОРНІ	носові	/m/, /n/
	бокові	/l/
	вібранти	/r/

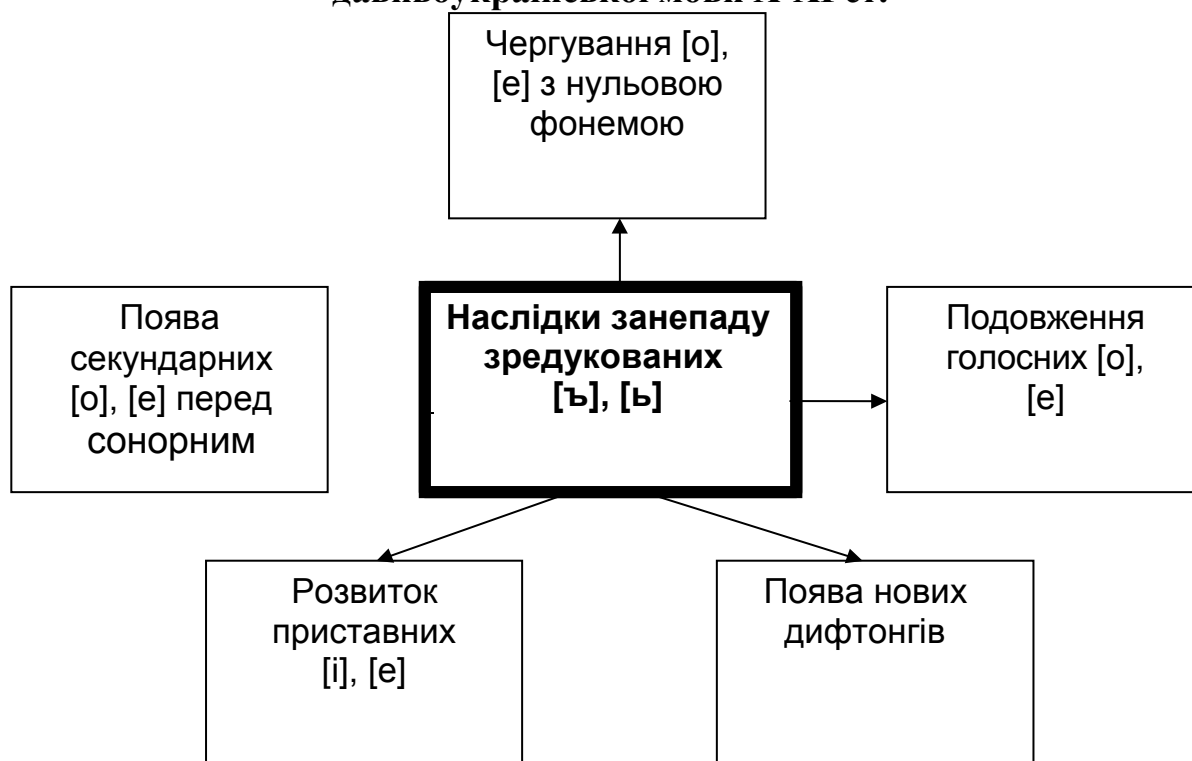
За місцем утворення

За місцем утворення	Фонеми
губно-губні	/b/, /p/, /b/, /m/
губно-зубні	/f/
передньоязикові	/d/, /t/, /z/, /c/, /dž/, /дж/, /ж/, /ч/, /ш/, /ц/, /р/, /л/, /н/
середньоязикові	/j/
задньоязикові	/r/, /k/, /x/

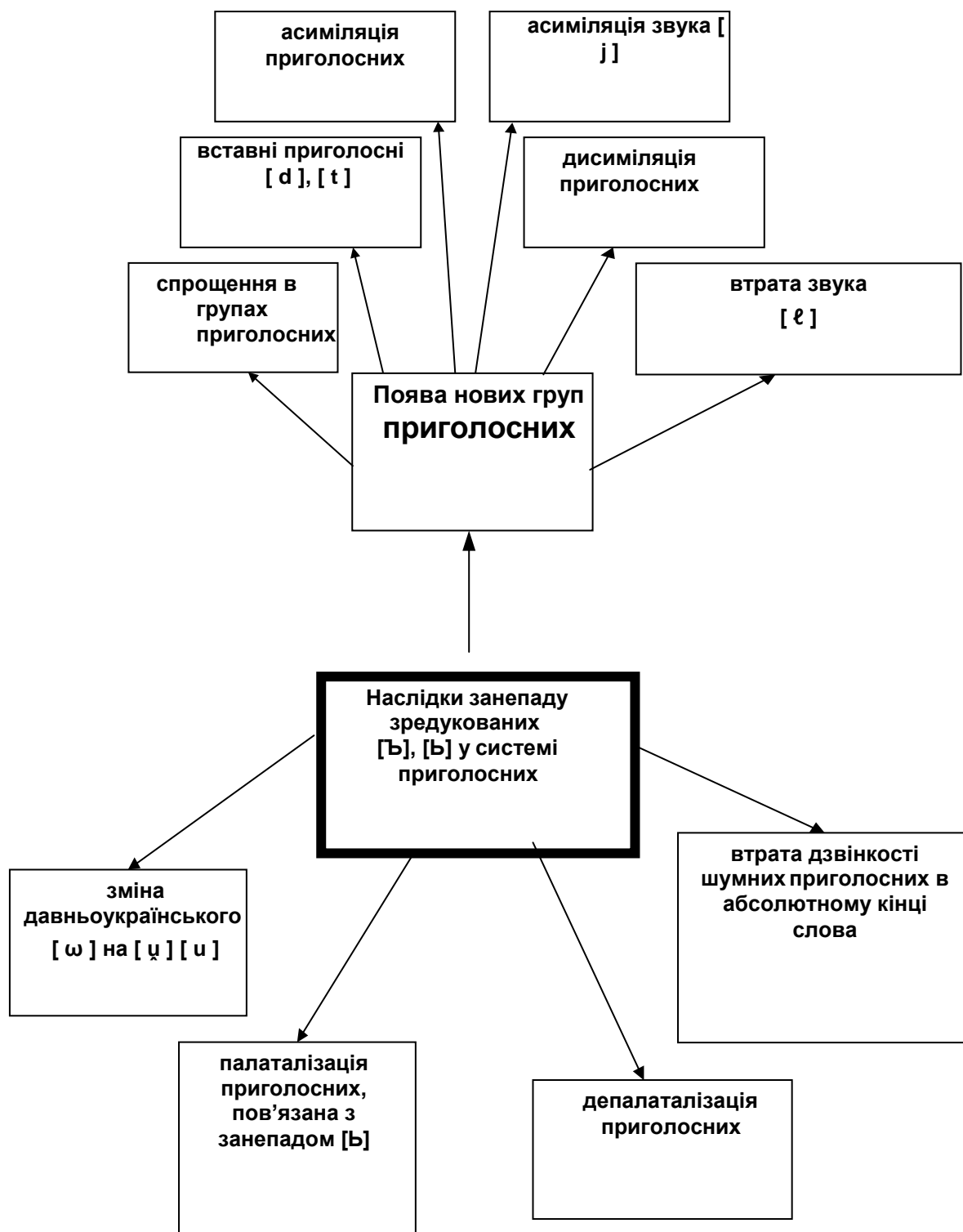
Таблиця 8. Наслідки занепаду зредукованих ъ, ь у системі голосних

Причини занепаду	Наслідки занепаду	Приклади
1. Занепад зредукованих ъ ь у слабкій позиції та перехід їх у голосні повного творення в сильній.	<u>Випадні 0, Е</u> Чергування 0, Е з нулем звука (поява секундарних о, е, що виникли із сильних ъ, ь)	день←днь, дня ← дн ^я + сон←сн ^ъ , сна←сн ^а + вінець←вн ^ъ ць, вінця←вн ^ъ ця +
2. Занепад зредукованих ъ, ь на кінці слів після сонорних /r/, /l/, /m/, /n/.	<u>Вставні 0, Е</u> Голосний [o] розвинувся після г, к, х [e] - після губних і задньоязикових	Свекор←свекр ^ъ , сосон←сосн ^ъ вогонь←огн ^ъ , земель←земл ^ъ вихор←вихр ^ъ , капель←капл ^ъ п ^ъ сень← п ^ъ сн ^ъ , весел←весл ^ъ
3. Занепад зредукованих ъ, ь після складу з етимологічними 0,Е.	Подовження голосних 0, Е, що утворилися в новому закритому складі	ст ^о л←столь, п ^е ч←печь кам ^і нь←кам ^ѣ нь ← камінь, рем ^і нь ←рем ^ѣ нь ←рем ^е нь

Таблиця 9. Наслідки занепаду зредукованих [ъ], [ь] у системі голосних давньоукраїнської мови X-XI ст.

Таблиця 10. Наслідки занепаду зредукованих [ь], [ѣ] у системі приголосних давньоукраїнської мови X-XI ст.

Таблиця 11. Зміна давньоукраїнського [ɛ] на [ǔ]

№ п/п	Умови зміни	Давньоукраїнська мова	Українська мова	Білоруська мова	Російська мова
1.	[ɛ] → [ǔ] в сполученні тьlt +	Вълкѣ → [.воўк] мълчати → [моўчати] жълтыи → [жоўтыи] шьлкѣ → [шоўк]	вовк мовчати жовтий шовк	воўк маўчаць	зміни [e] на [ǔ] не відбулося
2.	[ɛ] → [ǔ] в дієсловах минулого часу	далѣ → [даў] ходилѣ → [ходиў] зналѣ → [знаў]	дав ходив знав		

Таблиця 12. Зміна давньоукраїнського [W]* на [Ǫ], [U]

№ п/п	Умови зміни	Давньоукраїнська мова	Українська мова	Білоруська мова
1.	[w] → [ŷ], [u] **	вѣсѣхъ → всѣхъ → ŷсѣхъ → усѣхъ вѣдова → [ŷдова] жълтыи → [жьўлтыи]	всіх і усіх вдова й удова взяти й узяти	
2.	[w] → [ɯ] після голосного перед приголосним або в абсолютному кінці слова	правѣда → [прада] домовѣ → [домоў]	прав(ŷ)да	

Примітки: * Звук [w] властивий південно-західним діалектам давньоукраїнської мови.

** Виникнення [u] на місці [w] на початку слова перед приголосним спричинилося до зворотного процесу, а саме, до переходу в аналогічних умовах складового [u] в нескладовий: учити → ŷчити. У сучасній українській орфографії цей процес відтворюється як чергування у - в : *уміти - вміти, у тебе - в тебе*.

Таблиця 13. Зразки відмінювання давньоукраїнських іменників з основою на *ā, *jā

Числа	Відмінки	Тверда група		М'яка група	
		Основа на *ā		Основа на *jā	
Однина	Н.	рука	земла	доуша	овьца
	Р.	рукы	землѣ	доушѣ	овьцѣ
	Д.	руцѣ	земли	доуши	овьци
	З.	рукоу	землю	доушоу	овьцю
	О.	рукою	землюю	доушею	овьцюю
	М.	руцѣ	земли	доуши	овьци
Множина	Н.	рукы	землѣ	доушѣ	овьцѣ
	Р.	рукъ	земль	доушъ	овьць
	Д.	рукамъ	земліамъ	доушамъ	овьціамъ
	З.	рукы	землѣ	доушѣ	овьцѣ
	О.	руками	земліами	доушами	овьціами
	М.	рукахъ	земліахъ	доусахъ	овьціахъ
Двоїна	Н.З.К.	руцѣ	земли	доуши	овьци
	Р.М.	рукоу	землю	доушоу	овьцю
	Д.О.	рукама	земліама	доушама	овьціама

Таблиця 14. Зразки відмінювання давньоукраїнських іменників з основою на *ō, *jō, *y

Числа	Відмінки	Основа на *ō (тверда група)		Основа на *jō (м'яка група)			Основа на *y
Однина	Н.	плодъ	село	конь	поле	мечъ	сынъ
	Р.	плода	села	коніа	поліа	меча	сыноу
	Д.	плодоу (-ови)	селоу	коню (-єви)	поли	мечоу	сынови
	З.	плодъ (-а)	село	конь (га)	поле	мечъ	сынъ (-а)
	О.	плодъмъ (-омь)	сельъмъ (-омь)	конъмъ (-емь)	польъмъ (-емь)	мечъмъ	сынъмъ
	М.	плодѣ	селѣ	кони (-єві)	поли	мечи	сыноу
Множина	Н.	плоди	села	кони	поля	мечи	сынове
	Р.	плодъ	сель	конь	поль	мечъ	сыновъ
	Д.	плодомъ	селомъ	конем	полемъ	мечемъ	сынъмъ
	З.	плоды	села	конѣ	поля	мечи	сыны
	О.	плоды	сели	кони	поли	мечьми	сынъмьми
	М.	плодѣхъ	селѣхъ	конихъ	полихъ	мечѣхъ	сынѣхъ
Двоїна	Н.З.К.	плода	селѣ	коніа	поли	мечи	сыны
	Р.М.	плодоу	селоу	коню	полю	мечоу	сыноу
	Д.О.	плодома	селома	конема	полема	мечьма	сынѣма

Таблиця 15. Зразки відмінювання давньоукраїнських іменників з основою на *ї

Числа	Відмінок	Основа на *ї	
Однина	Н.	ночь	гость
	Р.	ночи	гости
	Д.	ночи	гости
	З.	ночь	гость (іа)
	О.	ночью (-ию)	гостьмь
	М.	ночи	гости
Множина	К.	ночи	гости
	Н.	ночи	гостьє (-іє)
	Р.	ночьи (-ии)	гостьи (-ии)
	Д.	ночьмь	гостьмь
	З.	ночи	гости
	О.	ночьми (-инє)	гостьми
Двоїна	М.	ночьхь	гостьхь
	К.	ночи	гостьє (-и)
	Н.З.К.	ночи	гости
Двоїна	Р.М.	ночью (-ию)	гостью (-ию)
	Д.О.	ночьма	гостьма

Таблиця 16. Зразки відмінювання давньоукраїнських іменників з основою на *n, *r, *t, *s, *ї

Числа	Відмінки	Основа на *n		Основа на *r	Основа на *t	Основа на *s	Основа на *ї (-ъв)
Однина	Н.	днь	імїа	мати	телїа	небо	свєкры
	Р.	дньє	імєнє (-и)	матєрє	телїатє (-и)	небєсє	свєкръвє
	Д.	дньи	імєни	матєри	телїати	небєси	свєкръви
	З.	днь	імїа	матєрь	телїа	небо	свєкръвь
	О.	дньмь	імєньмь	матєрю (-ию)	телїатьмь	небєсьмь	свєкръвью (-ию)
	М.	дньє	імєнє (-и)	матєри (-є)	телїатє (-и)	небєсє	свєкръвє
Множина	К.	днь	імїа	мати	телїа	небо	свєкры
	Н.	дньє (-іє)	імєна	матєрє (-и)	телїата	небєса	свєкръви
	Р.	днь (-ии)	імєнь	матєрь (-ии)	телїат	небєсь	свєкръвь
	Д.	дньмь	імєньмь	матєрьмь	телїатьмь	небєсьмь	свєкръвамь
	З.	дньи	імєна	матєрє	телїат	небєса	свєкръви
	О.	дньми	імєни	матєрьми	телїати	небєсы	свєкръвами
Двоїна	М.	дньхь	імєньхь	матєрьхь	телїатьхь	небєсьхь	свєкръвахь
	Н.З.К.	дньи	імєни (-ѣ)	матєри	телїати (-ѣ)	небєси (-ѣ)	свєкръви
	Р.М.	дньоу (-ию)	імєноу	матєрю (-ию, -оу)	телїатоу	небєсоу	свєкръвоу
Д.О.	дньма	імєньма	матєрьма	телїатьма	небєсьма	свєкръвама	

Таблиця 17. Відмінювання *я, ты, і* зворотного займенника *себе*

Числа	Відмінок			
Однина	Н.	язь, я	ты	—
	Р.	мене	тебе	себе
	Д.	мьнѣ, мьнѣ, ми	тебѣ, тобѣ, ти	себѣ, собѣ, си
	З.	мя, мене	тя, тебе	ся, себе
	О.	мьною	тобою	собою
	М.	мьнѣ, мьнѣѣ	тебѣ, тобѣ	себѣ, собѣ
Множина	Н.	мы	вы	
	Р.	насѣ	васѣ	
	Д.	намѣ, ны	вамѣ, вы	
	З.	ны, насѣ	вы, васѣ	
	О.	нами	вами	
	М.	насѣ	васѣ	
Двоїна	Н.	вѣ	ва	
	З.	на, наю,	ва, ваю	
	Р.М.	наю	ваю	
	Д.О.	нама, на	вама, ва	

Таблиця 18. Відмінювання предметно-особових займенників *онъ, она, оно*

Числа	Відмінок	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина	Н.	онъ (иже)	он о (Юже)	Он а (яже)
	Р.	Юго	Ю го	Ю ѣ
	Д.	Ю м о у	Ю м о у	Ю и
	З.	И, Юго	Ю	Ю, Ю ѣ
	О.	И м ѣ	И м ѣ	Ю ю
	М.	Ю м ѣ	Ю м ѣ	Ю и
Множина	Н.	они (иже)	она (я)	о н ы
	Р.	и х ѣ	и х ѣ	и х ѣ
	Д.	и м ѣ	и м ѣ	и м ѣ
	З.	ѣ	я	ѣ
	О.	и м и	и м и	и м и
	М.	и х ѣ	и х ѣ	и х ѣ
Двоїна	Н.	о н а га	о н ѣ	о н ѣ
	З.	ю ю	и	и
	Р. М.	и м а	ю ю	ю ю
	Д. О.		и м а	и м а

Таблиця 19. Відмінювання неособових займенників *ть, то, та*

Числа	Відмінок	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина	Н.	ть, тьть, тьи	то	та
	Р.	того	того	тоѣ
	Д.	томуоу	томуоу	тои
	З.	ть, тьть, тьи,	то	тоу, тоѣ
	О.	тѣмь	тѣмь	тою
Множина	М.	томь	томь	тои
	Н.	ти	та	ты
	Р.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ
	Д.	тѣмь	тѣмь	тѣмь
	З.	ты	та	ты
Двоїна	О.	тѣми	тѣми	тѣми
	М.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ
	Н. З.	та	тѣ	тѣ
	Р. М.	тою	тою	тою
	Д. О.	тѣма	тѣма	тѣма

Таблиця 20. Відмінювання займенників *всь, все, вся*

Числа	Відмінки	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина	Н.	всь	все	вся
	Р.	всього	все	всеѣ
	Д.	всьемоу	всьемоу	всьеи
	З.	всь (всього)	все(всього)	все
	О.	всьѣмь	всьѣмь	всьсю всьеи
Множина	М.	всьемь	всьемь	
	Н.	всьи	всьіа	всьѣ
	Р.	всьѣхъ	всьѣхъ	всьѣхъ
	Д.	всьѣмь	всьѣмь	всьѣмь
	З.	всьѣ	всьѣ	всьѣ
Двоїна	О.	всьѣми	всьѣми	всьѣми
	М.	всьѣхъ	всьѣхъ	всьѣхъ
	Н.З.	всьи	всьіа	всьѣ
	Р.М.		всьєю	
	Д.О.		всьѣма	

Таблиця 21. Відмінювання займенників *къто, что, чьто*

Відмінки	КЪТО	ЧЬТО
Н.	къто	чьто
Р.	кого	чего (чого, чьсого, чесо, чесого)
Д.	комуоу	чему (чьсому, чесому)
З.	кого	чьто
О.	цѣмь	чимь
М.	комь	чемь (чесомь)

Таблиця 22. Відмінювання іменних (нечленних) прикметників

ТВЕРДА ГРУПА					
Числа	Відмінки	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Однина	Н.	добръ	добра	добро	добра
	Р.		добра		добры
	Д.		доброу		добрѣ
	З.	добръ, -а		добро	дброу
	О. М.		добрѣмь добрѣ		доброу добрѣ
Множина	Н.	добри	добръ	добра	добры
	Р.		добрѣмь		добрѣмь
	Д.		добрѣмь		добрѣмь
	З.	добры		добра	добры
	О. М.		добры добрѣхъ		добрами добрахъ
Двоїна	Н.З.	добра		добрѣ	добрѣ
	Р.М.		доброу		доброу
	Д.О.		добрама		добрама

М'ЯКА ГРУПА					
Числа	Відмінки	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Однина	Н.	отънь	отъня	отънѣ	Отъня
	Р.		отъня		Отънѣ
	Д.		отъню		Отъни
	З.	отънь, -я		отънѣ	Отиню
	О. М.		отънѣмь отъни		Отънѣю отъни
Множина	Н.	отъни	отънѣмь	отънія	Отънѣ
	Р.		отънѣмь		Отънь
	Д.		отъню		Отъніамь
	З.	отънѣ		отънія	Отънѣ
	О. М.		отъни отънихъ		Отъніами Отъніами отъніахъ
Двоїна	Н.З.	отънія		отъни	Отъни
	Р.М.		отъню		Отъню
	Д.О.		отънѣма		отъніама

Таблиця 23. Відмінкові форми членних прикметників

Числа	Відмінки	Тверда група			М'яка група		
		Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
Однина	Н.	добрыи	добраіа	доброє	синии	синіаіа	Синіє іє
	Р.	доброґо (-аґо)	доброґѢ (-ыґѢ)	доброґо (-аґо)	синієґо	синієѢ	Синіє ґо (-яґо)
	Д.	доброму (-оумоу)	доброи (-Ѣи)	доброму (-оумоу)	синієму	синіє и	син іє му
	З.	добрыи, (-оґо)	доброую	доброє (-оґо)	синии (-іє ґо, -яґо)	синюю	синіє іє
	О.	добрымь (-ымь)	доброю	добрымь (-ымь)	синимь (-имь)	син ієи	синимь (-имь)
М.	добрѡм (-ѡѢмь, -Ѣмь)	доброи	добрѡмь (-ѡѢмь, -Ѣмь)	синіє мь	синіє и	синіє мь	
Множина	Н.	добрии	добрыѢ	добраіа	синии	синѢѢ	синіаіа
	Р.	добрыѣ	добры (-ыихѣ)	добрыхѣ	синихѣ (-иихѣ)	синихѣ (-иихѣ)	синихѣ (-иихѣ)
	Д.	добрымѣ (-ымѣ)	добрым (-ымѣ)	добрымѣ (-ымѣ)	синимѣ (-имѣ)	синимѣ (синиимѣ)	синимѣ (имѣ)
	З.	добрыѢ	добр аіа	добрыѢ	синѢѢ	синѢѢ	синіаіа
	О.	добрыми (-ыми)	добрими (-ыми)	добрими (-ыми)	синими (-ими)	синими (синиими)	синими (-ими)
М.	добрыхѣ (-ыихѣ)	добрыхѣ (-ыихѣ)	добрыхѣ (-ыихѣ)	синихѣ (-иихѣ)	синихѣ (синиихѣ)	синихѣ (-иихѣ)	
Двоїна	Н. З.	добрава	дברי	дбрѡѢи	синіаіа	синии	синии
	Р. М.	доброю	доброю	доброую	синюю	синюю	синюю
	Д. О.	добрима (-ыима)	добрима (-ыима)	добрима (-ыима)	синима (-иима)	синима (синиима)	синима (синиима)

Таблиця 24. Відмінювання числівників одинь (одно, одна)

Однина			
	чол.р.	жін.р.	середн.р.
Н.	Один	одьно	одьна
Р.		одьного (одиного)	одьноѣ
Д.		одьному (одиному)	одьной
З.	один	одьно	одьну
О.		одьнѣмь	одьною
М.		одьномь	одьной
Множина			
Н.	одьни	одьна	одьны
Р.	одьнѣхъ		
Д.	одьнѣмь		
З.	одьны	одьна	одьны
О.	одьнѣми		
М.			

Таблиця 25. Відмінювання числівників дѣва, дѣвѣ, оба, обѣ

Числа	Відмін.	Чоловічий рід	Середній рід	і	Жіночий рід
Двоїна	Н.З. Р.М. Д.О.	дѣва, оба	дѣвѣ, обѣ дѣвою, обою (дѣву, обу) дѣвѣма, обѣма		

Таблиця 26. Відмінювання числівників триє, чѣтыре

	Чол. рід	Серед. рід	Жін. рід	Чол. рід	Серед. рід	Жін. рід
Н.	триє	три	три	чѣтыре	чѣтыри	чѣтыри
Р.		трии		чѣтырь(-ѣ)	чѣтырь(-ѣ)	чѣтырь(-ѣ)
Д.		трѣмь			чѣтырѣмь	
З.		три			чѣтыри	
О.		трѣми			чѣтырѣми	
М.		трѣхъ			чѣтырѣхъ	

Таблиця 27. Відмінювання числівника *пять*

Н.	пять
Р.	пяти
Д.	пяти
З.	пять
О.	пятью
М.	пяти

Таблиця 28. Відмінювання числівника *десять*

	Однина	Множина	Двоїна	
Н.	десять	десяте (-и)	Н., З.	десяти
Р.	десяте (-и)	десять	Р., М.	десятоу
Д.	десяти	десятьмъ	Д., О.	десятьма
З.	десять	десяти		
О.	десятью	десятьми		
М.	десяте	десятьхъ		

Таблиця 29. Відмінювання числівника *съто*

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	съто	съта	сътѣ
Р.	съта	сътѣ	сътоу
Д.	сътоу	сътомъ	сътома
З.	съто	съта	сътѣ
О.	сътѣмь	съты	сътома
М.	сътѣ	сътѣхъ	сътоу

Таблиця 30. Відмінювання числівника *тысяча*

	Однина	Множина	Двоїна	
Н.	тысяѹа	тысяѹѣ	Н., З.	тысяѹи
Р.	тысяѹѣ	тысяѹѣ	Р., М.	тысяѹю
Д.	тысяѹи	тысяѹамъ	Д., О.	тысяѹами
З.	тысяѹю	тысяѹѣ		
О.	тысяѹѣю	тысяѹами		
М.	тысяѹи	тысяѹахъ		

Таблиця 31. Відмінювання дієслів у теперішньому часі

Числа	КЛАСИ			
	I клас	II клас	III клас	IV клас
	<i>Суфікси е/о</i>	<i>Суфікси не/но</i>	<i>Суфікси йе/йо</i>	<i>Суфікс і</i>
Однина	нес-у нес-е-шь (-ши) нес- е-ть	съх-н-у съх-не-шь (-ши) съх-не-ть	зна-ю зна-ю-шь (-ши) зна-ю-ть	хвал-ю хвал-и-шь (-ши) хвал-и-ть
Множина	нес-е-мъ нес-е-те нес-уть	съх-не-мъ съх-не-те съх-нутъ	зна-ю-мъ з зна-ю-те зна-ють	хвал-и-мъ хвал-и-те хвал-атъ
Двоїна	нес-е-вѣ нес-е-та нес-е-та	съх-не-вѣ съх-не-та съх-не-та	зна-ю-вѣ зна-ю-та зна-ю-та	хвал-и-вѣ хвал-и-та хвал-и-та

Таблиця 32. Відмінювання нетематичних дієслів у теперішньому часі

	Однина	Множина	Двоїна
I особа	есмь ѣмь вѣмь дамь имамь	есмь ѣмь вѣмь дамь имамь	есвѣ ѣвѣ вѣвѣ давѣ имавѣ
II особа	еси ѣси вѣси даси имаши	есте ѣсте вѣсте дасте имате	еста ѣста вуста даста имата
III особа	есть ѣсть вѣсть дасть имать	суть ѣдятъ вѣдятъ дадятъ имуть	еста ѣста вуста даста имата

Таблиця 33. Відмінювання дієслів у майбутньому часі

Числа	Особи	Перша складена форма	Друга складена форма		Третя складена форма	
					Дієприкметник на -ль, -ла, -ло	Допоміжне дієслово
Однина	1	начну писати	ходити	иму	ходи-ль, -ла, -ло ходи-ль, -ла, -ло ходи-ль, -ла, -ло	буду будешь (-ши) будеть
	2	начнешь (-ши) писати	ходити	имешь (-ши)		
	3	начнешть писати	ходити	иметь		
Множина	1	начнемь писати	ходити	имемь	ходи-ли, -лы, -ла ходи-ли, -лы, -ла ходи-ли, -лы, -ла	будемь (-мо) будете будуть
	2	начнете писати	ходити	имете		
	3	начнуть писати	ходити	имуть		
Двоїна	1	начневѣ писати	ходити	имевѣ	ходи-ла, -лѣ, -лѣ ходи-ла, -лѣ, -лѣ ходи-ла, -лѣ, -лѣ	будевѣ будета будета
	2	начнете писати	ходити	имета		
	3	начнете писати	ходити	имета		

Таблиця 34. Форми сигматичного аориста

Числа	Особи	Старий сигматичний аорист		Новий сигматичний аорист
Однина	1	быхъ (бѣхъ)	писахъ	ведохъ
	2	бы (бѣ)	писа	веде
	3	бы (бѣ)	писа	веде
Множина	1	быхомъ	писахомъ	ведохомъ
	2	бысте	писасте	ведосте
	3	быша	писаша	ведоша
Двоїна	1	быховѣ	писаховѣ	ведоховѣ
	2	быста	писаста	ведоста
	3	бысте (-а)	писасте (-а)	ведосте (-а)

Таблиця 35. Форми імперфекта

Числа	Особи	писати	бути	вести - (вед-ти)
Однина	1	писахъ	бяхъ	ведяхъ
	2	писаше	баше	ведяше
	3	писаше (-ть)	баше (-ть)	ведяше (-ть)
Множина	1	писахомъ	бяхомъ	ведяхомъ
	2	писасте	баште	ведяште
	3	писаху (-ть)	бяху (-ть)	ведяху (-ть)
Двоїна	1	писаховѣ	бяховѣ	ведяховѣ
	2	писаста	башта	ведяшта
	3	писаста	башта	ведяшта

Таблиця 36. Форми перфекта у давньоукраїнській мові

Числа	Особи	Дієприкметник на -лъ, -ла, ло	Допоміжне дієслово
Однина	1	писа-лъ, -ла, -ло	єсмь
	2	писа-лъ, -ла, -ло	єси
	3	писа-лъ, -ла, -ло	єсть
Множина	1	писа-ли, -лы, -ла	єсмь (-мы, -мо, -мє)
	2	писа-ли, -лы, -ла	єсте
	3	писа-ли, -лы, -ла	суть
Двоїна	1	писа-ла, -лѣ -лѣ	єсвѣ
	2	писа-ла, -лѣ, -лѣ	єста
	3	писа-ла, -лѣ, -лѣ	єста

Таблиця 37. Відмінювання дієслів у формі плюсквамперфекта

		Перша (давнішня) форма		Друга (пізніша) форма					
Числа	Особи	Дієприкметник на -лъ, -ла, ло	Допоміжне дієслово		Дієприкметник на -лъ, -ла, -ло	Допоміжне дієслово			
Однина	1	писа-лъ, -ла, -ло	бяхъ	бяхе	або	бѣхъ	писа-лъ, -ла, -ло	бы-лъ, -ла, -ло	єсмь
	2	писа-лъ, -ла, -ло	бяхе (-ть)		або	бѣ	писа-лъ, -ла, -ло	бы-лъ, -ла, -ло	єси
	3	писа-лъ, -ла, -ло			або	бѣ	писа-лъ, -ла, -ло	бы-лъ, -ла, -ло	єсть
Множина	1	писа-ли, -лы, -ла	бяхомъ	або	бѣхомъ	писа-ли, -лы, -ла	бы-ли, -лы, -ла	єсмь	
	2	писа-ли, -лы, -ла	бяхте	бяху	або	бѣсте	писа-ли, -лы, -ла	бы-ли, -лы, -ла	єсте
	3	писа-ли, -лы, -ла	(-ть)		або	бѣша	писа-ли, -лы, -ла	бы-ли, -лы, -ла	суть
Двоїна	1	писа-ла, -лѣ, -лѣ	бяховъ	або	бѣховѣ	писа-ла, -лѣ, -лѣ	бы-ла, -лѣ, -лѣ	єсвѣ	
	2	писа-ла, -лѣ, -лѣ	бяхта	бяхта	або	бѣста бѣ	писа-ла, -лѣ, -лѣ	бы-ла, -лѣ, -лѣ	єста
	3	писа-ла, -лѣ, -лѣ			або	ста	писа-ла, -лѣ, -лѣ	бы-ла, -лѣ, -лѣ	єста

Таблиця 38. Відмінювання дієслів у наказовому способі

Числа	Особи	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	
Однина	1	—	—	—	—	—	—
	2	веди	двигни	дѣлай	пиши	люби	ѣжь дажь
	3	веди	двигни	дѣлай	пиши	люби	ѣжь дажь
Множина	1	ведѣмъ (-о)	двигнѣмъ(-о)	дѣлаимъ (-о)	пишимъ(-о)	любимъ (-о)	ѣдимъ(-о) дадимъ(-о)
	2	ведѣте	двигнѣте	дѣлайте	пишіте	любите	ѣдите дадите
	3	—	—	—	—	—	—
Двоїна	1	ведѣвѣ	двигнѣвѣ	дѣлавѣ	пишивѣ	любивѣ любита	ѣдивѣ дадивѣ (-о)
	2	ведѣта	двигнѣта	дѣлаита	пишита	—	ѣдита дадита
	3	—	—	—	—	—	—

Таблиця 39. Умовний спосіб

ВІДМІНЮВАННЯ ПАСИВНИХ НЕЧЛЕННИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ МИНУЛОГО ЧАСУ

ВІДМІНЮВАННЯ ПАСИВНИХ НЕЧЛЕННИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Числа	Відмінок	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Числа	Відмінок	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Однина	Н.	несенъ	несено	несена	Однина	Н.	несомъ несомѣ	несомѣ несомѣ	несомѣ	
	Р.	несена	несена	несены		Р.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	несомѣ
	Д.	несеноу	несеноу	несенѣ		Д.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	несомѣ
	З.	несенъ	несено	несеноу		З.	несомѣмъ	несомѣмъ	несомѣмъ	несомѣмъ
	О.	несенѣмъ	несенѣмъ	несеною		О.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	несомѣ
М.	несенѣ	несенѣ	несенѣ	М.				несомѣ		
Множина	Н.	несени	несена	несены	Множина	Н.	несомѣ несомѣ	несомѣ несомѣ	несомѣ	
	Р.	несенѣ	несенѣ	несенѣ		Р.	несомѣмъ	несомѣмъ	несомѣмъ	несомѣмъ
	Д.	несеномъ	несеномъ	несенамъ		Д.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	несомѣ
	З.	несены	несена	несены		З.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	несомѣ
	О.	несены	несены	несенами		О.	несомѣхъ	несомѣхъ	несомѣхъ	несомѣхъ
М.	несенѣхъ	несенѣхъ	несенахъ	М.				несомѣхъ		
Двоїна	Н.З.	несена	несенѣ	несенѣ	Двоїна	Н.З.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	
	Р.М.	несеноу	несеноу	несеноу		Р.М.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	
	Д.О.	несенома	несенома	несенама		Д.О.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	

**Таблиця 40. Відмінювання активних нечленних дієприкметників
теперішнього часу**

Відм.	Однина		Множина	
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід
Н. Р. Д. З. О. М.	неса несоуча несоучоу несоучь (-е) несоучьмь несоучи	несоучи несоучѣ несоучи несоучоу несоучею несоучи	несоуче (-а) несоучь несоучемь несоучѣ (-а) несоучи несоучихъ	несоучѣ несоучь несоучамь несоучѣ несоучами несоучахъ
Двоїна				
	Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
Н., З. Р., М. Д., О.	несоуча (-и) несоучоу несоучема		несоучи несоучоу несоучама	

**Таблиця 41. Відмінювання активних нечленних дієприкметників
минулого часу**

	Однина			Множина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	несъ	несъ	несъши	несъше	несъша	несъшѣ
Р.	несъша	несъша	несъшѣ	несъшь	несъшь	несъшь
Д.	несъшоу	несъшоу	несъши	несъшемь	несъшемь	несъшамь
З.	несъшь (-а)	несъше	несъшоу	несъшѣ	несъша	несъшѣ
О.	несъшьмь	несъшьмь	несъшею	несъши	несъши	несъшами
М.	несъши	несъши	несъши	несъшихъ	несъшихъ	несъшахъ
Двоїна						
	Чоловічий рід		Середній рід	Жіночий рід		
Н., З.	несъша		несъши	несъши		
Р., М.	несъшоу		несъшоу	несъшоу		
Д., О.	несъшема		несъшема	несъшама		

**Таблиця 42. Відмінювання пасивних нечленних дієприкметників
теперішнього часу**

	Однина			Множина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	несомъ	несомо	несома	несоми	несома	несоми
Р.	несома	несома	несоми	несомъ	несомъ	несомъ
Д.	несомоу	несомоу	несомѣ	несомомъ	несомомъ	несомомъ
З.	несомъ	несомо	несомоу	несоми	несома	несоми
О.	несомъмъ	несомъмъ	несомою	несоми	несоми	несомами
М.	несомѣ	несомѣ	несомѣ	несомѣхъ	несомѣхъ	несомахъ
Двоїна						
	Чоловічий рід		Середній рід		Жіночий рід	
Н., З.	несома		несомѣ		несомѣ	
Р., М.	несомоу		несомоу		несомоу	
Д., О.	несомама		несомама		несомама	

**Таблиця 43. Відмінювання пасивних нечленних дієприкметників
теперішнього часу**

	Однина			Множина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	несень	несено	несена	несени	несена	несены
Р.	несена	несена	несены	несень	несень	несень
Д.	несеноу	несеноу	несенѣ	несеномъ	несеномъ	несенамъ
З.	несень	несено	несеноу	несены	несена	несены
О.	несеньмъ	несеньмъ	несеною	несены	несены	несенами
М.	несенѣ	несенѣ	несенѣ	несенѣхъ	несенѣхъ	несенѣхъ
Двоїна						
	Чоловічий рід		Середній рід		Жіночий рід	
Н., З.	несена		несенѣ		несенѣ	
Р., М.	несеноу		несеноу		несеноу	
Д., О.	несенома		несенома		несенама	

**Таблиця 44. Відмінювання активних членних дісприкметників
теперішнього часу**

	Однина			Множина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	несучии	несучее	несучия (-ая)	несучеи (-ии)	несучая	несучѣѣ
Р.	несучего	несучего	несучеѣ	несучихъ	несучихъ	несучихъ
Д.	несучему	несучему	несучеи	несучимъ	несучимъ	несучимъ
З.	несучии	несучее	несучую	несучѣѣ	несучая	несучѣѣ
О.	несучимъ	несучимъ	несучею	несучими	несучими	несучими
М.	несучемъ	несучемъ	несучеи	несучихъ	несучихъ	несучихъ
Двоїна						
	Чоловічий рід		Середній рід		Жіночий рід	
Н., З.	несучая		несучии		несучии	
Р., М.	несучею		несучею		несучею	
Д., О.	несучима		несучима		несучима	

**Таблиця 45. Відмінювання активних членних дісприкметників
минулого часу**

	Однина			Множина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	несъши	несъшее	несъшия (-ая)	несъшеи (-ии)	несъшая	несъшѣѣ
Р.	несъшего	несъшего	несъшеѣ	несъшихъ	несъшихъ	несъшихъ
Д.	несъшему	несъшему	несъшеи	несъшимъ	несъшимъ	несъшимъ
З.	несъшии	несъшее	несъшую	несъшѣѣ	несъшая	несъшѣѣ
О.	несъшимъ	несъшимъ	несъшею	несъшимъ	несъшимъ	несъшими
М.	несъшемъ	несъшемъ	несъшеи	несъшихъ	несъшихъ	несъшихъ
Двоїна						
	Чоловічий рід		Середній рід		Жіночий рід	
Н., З.	несъшая		несъшии		несъшии	
Р., М.	несъшею		несъшею		несъшею	
Д., О.	несъшима		несъшима		несъшима	

Таблиця 46. Відміювання пасивних членних дісприкметників теперішнього часу

	Однина			Множина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	рекомъи	рекомое	рекомая	рекомии	рекомая	рэкомыѣ
Р.	рекомого	рекомого	рекомоѣ	рекомыхъ	рекомыхъ	рекомыхъ
Д.	рекомому	рекомому	рекомои	рекомымъ	рекомымъ	рекомымъ
З.	рекомъи	рекомое	рекомую	рекомыѣ	рекомая	рекомыѣ
О.	рекомымъ	рекомымъ	рекомою	рекомыми	рекомыми	рекомыми
М.	рекомомъ	рекомомъ	рекомои	рекомыхъ	рекомыхъ	рекомыхъ
Двоїна						
	Чоловічий рід		Середній рід		Жіночий рід	
Н., З.	рекомая		рекомъи		рекомъи	
Р., М.	рекомою		рекомою		рекомою	
Д., О.	рекомыма		рекомыма		рекомыма	

Таблиця 47. Відміювання пасивних членних дісприкметників минулого часу

	Однина			Множина		
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	данъи	даное	даная	дании	даная	даныѣ
Р.	даного	даного	даноѣ	даныхъ	даныхъ	даныхъ
Д.	даному	даному	данои	данымъ	данымъ	данымъ
З.	данъи	даное	даную	даныѣ	даная	даныѣ
О.	данымъ	данымъ	даною	даными	даными	даными
М.	даномъ	даномъ	данои	даныхъ	даныхъ	даныхъ
Двоїна						
	Чоловічий рід		Середній рід		Жіночий рід	
Н., З.	даная		данъи		данъи	
Р., М.	даною		даною		даною	
Д., О.	даныма		даныма		даныма	

Бібліографічні посилання

1. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Історія української мови*. Київ : Київський університет, 2016. С. 150-160.
2. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.
3. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 148 с.
4. Українська мова : енциклопедія. Вид. третє, зі змінами та доп. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. 853 с.
5. Даниленко А. Ю. Шевельов як історик східнослов'янських мов. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2000. Т. 239 (ССХХХІХ) : праці філологічної секції. С. 270–288.
6. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. №2-3. С.14-25.
7. Фаріон І. Д. Мова – краса й сила: суспільно-креативна роль української мови в ХІ – середині ХІХ ст. Львів : Львівська політехніка, 2010. 211 с.

Рекомендована література

1. Бандура О. Становлення й розвиток письма / О. Бандура, Г. Бандура // *Українська мова та література*. – 1999. – № 4. – С. 8-9.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навч. посіб. / С. П. Бевзенко. – Київ: Вища школа, 1991. – 231 с.
3. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ : Либідь, 1993. – 335 с.
4. Бурячок А. Давньоруський період в історії східних слов'ян, їх мов і культур / А. Бурячок // *Дивослово*. – 1994. – № 5-6. – С. 12-15.
5. Вихованець І. Р. У світі граматики. – Київ : Радянська школа, 1987. – 188 с.
6. Горський В. С. Давньоруський період в історико-філософському вимірі / В. С. Горський // *Мовознавство*. – 1993. – № 2. – С. 31-35.
7. Етнічна та етнокультурна історія України : у 3 т. / відп. ред. Г. А. Скрипник ; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ : Наукова думка, 2005.
8. Історична граматика української мови : підручник / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – Київ : Вища школа, 1980. – 320 с. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/djvu/istorychna_gramatyka_zhovtobruh.htm.
9. Історія української мови : лексика і фразеологія / [відп. ред. В. М. Русанівський] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1983. – 743 с.

10. Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – Київ : Либідь, 1996. – 280 с.
11. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук ; відповід. ред. В. В. Німчук ; АН УРСР, Ін-т мовознавства. – Київ : Наукова думка, 1978. – 539 с.
12. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза походження української мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1993. – №5. – С. 3-8.
13. Колоїз Ж. Історична граматики української мови : практичний довідник / Ж. Колоїз. – Кривий Ріг, 2014. – 76 с. – Режим доступу: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/0564/30>.
14. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. / О. І. Крижанівська. – Київ : Академія, 2010. –
– Режим доступу: https://www.academia.edu/16445124/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8.PDF.
15. Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики / Ф. П. Медведєв ; за заг. ред. І. К. Білодіда. – Харків : Харк. держ. ун-т, 1964. – 247 с.
16. Німчук В. В. Походження і розвиток мови української народності / В. В. Німчук // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – Київ : Наукова думка, 1990. – С. 190-227.
17. Німчук В. В. Походження української мови / В. В. Німчук // Етнічна та етнокультурна історія України. – Київ : Наукова думка, 2005. – Т. 1. Кн. 2. – С. 351-468.
18. Огієнко І. Історія української літературної мови / Огієнко Іларіон (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. – Київ : Наша культура і наука, 2004. – 434 с.
19. Павленко Л. П. Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. П. Павленко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 208 с. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlenko_Larysa/Istorychna_hramatyka_ukrainskoi_movy.pdf.
20. Плющ П. П. Історія української літературної мови : підручник / П. П. Плющ. – Київ : Вища школа, 1971. – 423 с.
21. Степаненко М. З історії дослідження витоків української мови / М. Степаненко // Дивослово. – 2000. – №7. – С. 17-19.
22. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? : з проблем східнослов'ян. глотогонії : дві ст. про постання укр. мови / Юрій Шевельов. – Київ : КМ Academia, 1994. – 30 с.
23. Ющук І. Про походження української мови / І. Ющук // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 27-33.

До розділів "Вступ. Фонетика."

24. Історична граматики української мови : навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самойленко, І. І. Слинько. – Київ : Вища школа, 1980. – 320 с.
25. Історична граматики української мови / Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Тараненко І. Й. – Київ : Вища школа, 1962. – 510 с.
26. Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / Жовтобрюх М. А., Руснівський В. М., Скляренко В. Г. – Київ : Наукова думка, 1979. – 320 с.
27. Медведєв Ф. П. Нариси з історичної граматики української мови : [підручник] / Ф. П. Медведєв. – Харків : Вища школа, 1965. – 262 с.
28. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова : [монографія] / Григорій Півторак ; Акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наук. думка, 1993. – 199 с.
29. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – Київ : АртЕк, 2001. – 392 с. – Режим доступу: [http://www.inmo.org.ua/assets/files/Rusanivskyy.%20Istoriya%20ukr.%20lit.%20movy%20\(2001\).pdf](http://www.inmo.org.ua/assets/files/Rusanivskyy.%20Istoriya%20ukr.%20lit.%20movy%20(2001).pdf)
30. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія / О. Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.

До розділу "Морфологія"

31. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське вид-во, 1960. – 416 с.
32. Безпалько О.П. Збірник вправ з історичної граматики української мови / О. П. Безпалько, О. М. Маштабей, Б. А. Шарпило. – Київ : «Радянська школа», 1958. – 176 с.
33. Булаховський Л. Питання походження української мови / Л. Булаховський // Вибрані праці в п'яти томах. – Київ : Наукова думка, 1977. – Т.2. – С. 9-324.
34. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських / Олекса Горбач // Історія української мови : хрестоматія. – Київ : Либідь, 1996. – С. 206–225.
35. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Репринтне відтворення видання 1949 року / під гол. ред. В. Кубийовича, З. Кузелі. – Київ : «Віпол», 1994. – 1230 с.
36. Історична граматики української мови / Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. – Київ : Вища школа, 1982. – 320 с.
37. Історія української мови. Морфологія : [монографія] / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова [та ін.] ; АН УРСР, Ордена Труд. Червон. Прапора Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наук. думка, 1978. – 540 с.
38. Історія української мови : хрестоматія / упрядн. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – Київ : Либідь, 1996. – 288 с.

39. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Коць-Григорчук Л. – Нью-Йорк ; Львів, 2002. – 268 с.
40. Німчук В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови : монографія / В. Німчук ; АН України, Ін-т укр. мови. – Київ : Наукова думка, 1992. – 416 с.
41. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Історія української мови. – Київ : Київський університет, 2016. – С. 150-160.
42. Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно-І глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г. П. Півторак // Мовознавство, 2010. – № 2-3. – С. 8-29.
43. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови : [навч. посіб. для студ. філол. ф-тів пед. ін-тів]. Ч. I / Самійленко С. П. – Київ : Радян. шк., 1964. – 234 с.
44. Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті / Сімович Василь ; упорядкування й вступна стаття Юрія Шевельова. – Ottawa : The University of Ottawa Press, 1981. – 452 с.
45. Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті / Сімович Василь ; упорядкування й вступна стаття Юрія Шевельова. – Ottawa : The University of Ottawa Press, 1984. – 240 с.
46. Шахматов О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII в.в. / О. Шахматов, А. Кримський. – Київ : Друкар, 1922. – 182 с.
47. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях офіційного правопису / Ю. Шевельов // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 3-9.
48. Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Якубинский Л. П. – Москва : Учпедгиз, 1953. – 368 с.

Зміст

Вступ.....	3
Практичне заняття 1. Історія української мови як наукова дисципліна.....	4
Практичні заняття 2, 3. Походження української мови.....	5
Практичні заняття 4, 5. Періодизація української мови. Пам'ятки історії української мови. Досягнення у вивченні історії української мови.....	6
Практичне заняття 6. Становлення фонологічної системи праслов'янської мови. Звукові зміни праслов'янського періоду (палаталізація приголосних).....	8
Практичне заняття 7. Звукові зміни праслов'янського періоду (тенденція до втрати часокількості, закон відкритого складу).....	10
Практичне заняття 8. Історія першого повноголосся.....	11
Практичні заняття 9, 10. Фонетична система давньоукраїнської мови кінця X – початку XI століття.....	13
Практичне заняття 11. Наслідки занепаду зредукованих [ъ] і [ь] у системі голосних.....	14
Практичне заняття 12. Наслідки занепаду зредукованих [ъ] і [ь] у системі приголосних.....	16
Практичне заняття 13. Найважливіші звукові зміни в давньоукраїнській мові пізньої доби, не пов'язані з історією зредукованих.....	18
Практичні заняття 14, 15. Іменник. Типи відмінювання іменників давньоукраїнської мови. Історія відмінкових форм.....	20
Практичне заняття 16. Займенник.....	23
Практичне заняття 17. Прикметник.....	25
Практичне заняття 18. Числівник.....	26
Практичні заняття 19, 20. Дієслово. Основи і класи дієслів. Історія форм теперішнього, майбутнього та минулого часів.....	28
Практичні заняття 21, 22. Спосібні форми давньоукраїнської мови та подальший їх розвиток. Історія дієслівних утворень (інфінітив, супін, дієприкметник, дієприслівник).....	30
Практичне заняття 23. Прислівник.....	32
Практичні заняття 24, 25, 26. Просте речення. Синтаксис відмінків. Складне речення. Аналіз текстів.....	33
Питання до іспиту з історичної граматики української мови.....	37
Звуки української мови в історичному аспекті.....	39
Таблиці.....	41
Бібліографічні посилання.....	63
Рекомендована література.....	63

Навчальне видання

КОВАЛЬЧУК Микола Савелійович
ОНИЩЕНКО Геннадій Анатолійович

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.
ПРАКТИКУМ**

Навчальний посібник

Друкується в редакційній обробці авторів

Підписано до друку . Формат 30 x 42/4.
Папір офсет. Ризографія. Ум. друк. арк. 4,1.
Обл.-вид. арк. . Тираж 30 прим. Зам. №

Підготовлено до друку та видруковано в
Національному технічному університеті «Дніпровська політехніка»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004 р.
49005, м. Дніпро, просп. Д. Яворницького, 19.